

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут педагогіки і психології
Кафедра педагогіки

Долгий Дмитро Васильович

**ФОРМУВАННЯ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДІ ЗАСОБАМИ
РЕЛІГІЇ**

Спеціальність 011 «Освітні, педагогічні науки»

Галузь знань 01 Освіта/педагогіка

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістр

Науковий керівник

_____ О. І. Огієнко

доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри педагогіки

«____» _____ 2020 року

Виконавець

_____ Д. В. Долгий

«____» _____ 2020 року

Суми 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДІ ЗАСОБАМИ РЕЛІГІЇ	8
1.1. Стан розробленості проблеми.....	8
1.2. Поняттєвий апарат дослідження.....	13
1.3. Психолого-педагогічні особливості молоді як суб'єкту виховного процесу.....	22
Висновки до розділу 1	28
РОЗДІЛ 2. НАУКОВЕ ОБҐРУНТУВАННЯ МОДЕЛІ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДІ ЗАСОБАМИ РЕЛІГІЇ	30
2.1. Характеристика моделі формування духовних цінностей молоді засобами релігії	30
2.2. Педагогічні умови формування духовних цінностей молоді засобами релігії	40
2.3. Критерії та показники сформованості духовних цінностей.....	54
Висновки до розділу 2	57
ВИСНОВКИ	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	62

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасних умовах актуалізується завдання формування духовності особистості як її провідної якості, що потребує об'єднання зусиль усіх учасників освітнього процесу. Особливо актуальним окреслене завдання постає з огляду на суперечливість та складність соціально-економічного й політичного розвитку країни, наслідки якого вражають молодь.

Зниження рівня духовності серед молоді пояснюється, насамперед, зниженням рівня життя в нашій країні, нестачею соціальною захищеністю, високим рівнем безробіття серед молоді тощо. Засоби масової інформації та соціальні мережі справляють все більш зростаючий вплив на суспільство й особливо на молодь, результатом чого стає збільшення проявів насильства та аморальної поведінки. З огляду на такі міркування надзвичайно важливим стає формування духовних цінностей сучасної молоді як засобу протистояння означеним викликам.

Необхідність системної роботи у формуванні духовних цінностей особистості задекларована в низці державних документів, а саме: Конституції України, Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI ст.»), наказі МОН України «Про вивчення у навчальних закладах факультативних курсів з етики віри та релігієзнавства», Концепції «Нова українська школа». Зокрема, у Конституції України йдеться, що «...враховуючи глибоку духовно-моральну кризу в нашій державі, національна школа покликана забезпечити наповнення всіх ланок навчально-виховного процесу провідним змістом, який би допоміг педагогам виховати людину високодуховну й високоморальну» (ст. 56).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічним підґрунтям розроблення означеної проблеми стали «Концепція гуманізації і гуманітаризації освіти» (Гончаренко та Мальований, 2001), «Концептуальні

засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей» (Сухомлинська, 2002), «Концепція виховання гуманістичних цінностей» (авторський колектив Інституту проблем виховання НАПН України під керівництвом І. Беха) (2005) та ін.

Дослідженням проблеми формування духовних цінностей дітей та молоді займалися багато зарубіжних і вітчизняних учених. У першу чергу, у контексті нашої магістерської роботи інтерес становлять праці таких науковців, як Г. Васянович, О. Дробницький, А. Здравомислов, М. Каган, П. Матвеев та ін. (філософське вчення про цінності); І. Бех, М. Боришевський, С. Бубнов, О. Власенко, П. Ігнатенко, В. Москалець, В. Ядов та ін. (психологічні засади формування духовних цінностей дітей та молоді); О. Вишневський, В. Оржеховська, Л. Повалій, Ю. Руденко, М. Стельмахович, В. Сухомлинський, О. Сухомлинська, К. Чорна, П. Щербань, М. Яницький та ін. (педагогічні засади виховання в дітей та молоді духовних цінностей українського народу), І. Бех, М. Бердяєв, М. Боришевський, Л. Виготський, І. Зязюна М. Савчин, Е. Помиткін, С. Яремчук, С. Ярмусь та ін. (психолого-педагогічні засади виховання в дітей та молоді духовних цінностей).

В аспекті досліджуваної проблеми на особливу увагу заслуговують дисертаційні дослідження Т. Саннікової «Духовне виховання молодших підлітків засобами християнської етики», Н. Полтавської «Формування духовних цінностей старшокласників засобами мистецтва» (Полтавська, 2009), Т. Тхоржевської «Розвиток теорії і практики виховання дітей на засадах православної моралі в історії педагогіки України», О. Канарової «Ідеї духовно-морального виховання учнівської молоді у вітчизняній теорії і практиці (кінець XIX – початок XX ст.)», І. Ковровського «Підготовка майбутніх учителів до виховання в учнів духовно-моральних цінностей» та ін.

Разом із тим аналіз праць із теми дослідження засвідив, що теоретичні і практичні засади формування духовних цінностей молоді засобами релігії не стали предметом спеціального дослідження.

Визначена проблема вимагає розв'язання низки *суперечностей* між:

- замовленням сучасного суспільства на особистість, яка має сформовані духовні цінності, й недостатньою орієнтацією системи освіти на формування означених цінностей на всіх рівнях функціонування цієї системи;
- нагальною потребою в посиленні уваги з боку держави й суспільства до проблем духовно-морального виховання й нівелюванням виховної функції закладів освіти;
- підвищенням рівня інформаційної культури сучасної молоді й недостатнім рівнем сформованості їх духовних цінностей;
- актуалізацією завдання щодо фасилітації процесу формування духовних цінностей і необхідністю вдосконалення змістово-методичного забезпечення означеного процесу.

Отже, актуальність проблеми дослідження, її недостатня розробленість і необхідність розв'язання означених суперечностей зумовили вибір теми магістерської роботи: **«Формування духовних цінностей молоді засобами релігії»**.

Мета дослідження – з'ясувати теоретичні засади та розробити й науково обґрунтувати модель формування духовних цінностей молоді засобами релігії.

Завдання дослідження:

1. Схарактеризувати стан розробленості проблеми та поняттєвий апарат дослідження.
2. Окреслити психолого-педагогічні особливості молоді як суб'єкту виховного процесу.
3. Розробити й науково обґрунтувати модель формування духовних цінностей молоді засобами релігії.

4. Визначити педагогічні умови формування духовних цінностей молоді засобами релігії, критерії та показники сформованості духовних цінностей молоді.

Об'єкт дослідження – процес формування духовних цінностей молоді.

Предмет дослідження – модель формування духовних цінностей молоді засобами релігії.

Для досягнення означеної мети та вирішення поставлених завдань було використано такі **методи дослідження**: *теоретичні*: аналіз, порівняння, систематизація наукової думки в аспекті досліджуваної проблеми, аналіз наукової психолого-педагогічної літератури – для з'ясування стану розробленості проблеми; метод термінологічного аналізу – для здійснення характеристики поняттєвого апарату дослідження; структурно-логічний метод дав змогу окреслити специфіку формування духовних цінностей молоді засобами релігії; *емпіричні*: бесіди, інтерв'ю, спостереження з метою уточнення та верифікації отриманих даних; метод моделювання – уможливив розроблення моделі формування духовних цінностей молоді засобами релігії.

Елементи наукової новизни одержаних результатів полягають у цілісному аналізі теоретичних засад формування духовних цінностей молоді засобами релігії; уточненні сутності понять «духовність», «духовні цінності» у науково-педагогічному дискурсі; окресленні психолого-педагогічних особливостей молоді як суб'єкту виховного процесу; висвітленні потенціалу засобів релігії щодо формування духовних цінностей молоді; визначенні педагогічних умов, критеріїв та показників сформованості духовних цінностей молоді.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що теоретичні положення та модель формування духовних цінностей молоді засобами релігії можуть бути використані у процесі викладання психолого-педагогічних дисциплін, написання посібників та методичних рекомендацій; педагогами у практичній діяльності; магістрантами під час написання магістерських робіт.

Структура та обсяг магістерської роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (63 найменування). Робота містить 2 таблиці та 3 рисунки. Основний зміст магістерської роботи викладено на 61 сторінці. Загальний обсяг роботи – 67 сторінок.

Апробація результатів та публікації.

Результати дослідження доповідалися на Міжнародних науково-практичних конференціях «Освіта для XXI століття: виклики, проблеми, перспективи» (Суми, 29-30 жовтня 2019 р.; Суми, 12-13 листопада 2020 р.) та висвітлено в таких публікаціях автора:

1. Долгий, Д. (2020). Формування духовних цінностей учнівською молоддю як педагогічна проблема. *Наукові пошуки*, Вип. 17, 8-11.
2. Долгий, Д. (2020). Модель формування духовних цінностей молоді засобами релігії. *Освіта для XXI століття: виклики, проблеми, перспективи: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, Суми, 12-13 листопада 2020 р.*, (сс. 67-70).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДІ ЗАСОБАМИ РЕЛІГІЇ

1.1. Стан розробленості проблеми

Загострення духовної кризи, що спостерігається в сучасному суспільстві, актуалізує проблему пошуку оптимальних шляхів формування духовності й духовних цінностей особистості. Саме тому останнім часом з'являється величезна кількість наукових розвідок, присвячених розв'язанню означеної проблеми.

Так, наприклад, наукова розвідка Л. Сидоренко «Формування духовних цінностей як філософська, психолого-педагогічна проблема» (Сидоренко, 2011) присячена з'ясуванню місця духовних цінностей у структурі загальнолюдських цінностей та висвітленню їх впливу на виховання молоді у процесі професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи. На думку авторки, наявність сформованих духовних цінностей сприятиме формуванню в підростаючого покоління любові й поваги до національних традицій, рідної мови, а також тих цінностей, що створювалися багатьма поколіннями упродовж історії людства.

У свою чергу, О. Добровольська, досліджуючи процес формування духовної компетентності учнів на основі християнських моральних цінностей, стверджує, що духовність є формою буття індивідуальності як результат самоорганізації особистості, виходу вищих ціннісних інстанцій власного конститування, формування менталітету. Духовність, відповідно, є результатом досягнення того, що не здійснюється самоплинним природним шляхом, а є наслідком самозадоволення людиною власних внутрішніх потреб. Дослідниця класифікує тлумачення терміну «духовність» на такі смислові групи:

- духовність як інтелектуальність (ототожнюється з пізнавально-інтелектуальною активністю людини);
- духовність як творчість;
- духовність як емоційна чутливість, людяність, щирість;
- духовність як релігійність та відданість Богу (у вузькому розумінні) (Добровольська, 2015, с. 105).

Цінними для нашої роботи є також сформульовані авторкою ознаки поведінки й діяльності людини, що характеризують особистість як носія духовності, а саме:

- превалювання в людини піднесених, життєствердних настроїв, завдяки багатогранності системи моральних ціннісних орієнтацій;
- віра у вищу ідею, Бога-творця, велич душі людської, того, що сотворила людина впродовж життя;
- звільнення від егоцентричних тенденцій, потреба та здатність слухати й чути іншого, толерантність, готовність безкорисливо допомагати іншим, добродійність;
- стійкі патріотичні почуття та громадянський обов'язок;
- переконаність у високій цінності сімейних, родинних відношень, батьківської та синівської поваги, любові, турботи, допомоги;
- негативна оцінка прагнень до надмірного матеріального збагачення будь-якою ціною, користоловства (Добровольська, 2015, с. 106).

Стаття О. Шолох «Формування морально-духовних цінностей майбутніх психологів у процесі фахової підготовки» присвячена з'ясуванню теоретичних аспектів формування морально-духовних цінностей у процесі фахової підготовки майбутніх психологів. Невідомою складовою означеного процесу авторка вважає формування моральної культури, що охоплює: культуру етичного мислення, культуру почуттів і культуру поведінки, що показують рівень опанування майбутніми педагогами морального досвіду суспільства, спроможність цілеспрямовано й

послідовно дотримуватися моральних цінностей, норм, принципів та готовність до передавання цих життєвих цінностей прийдешнім поколінням (Шолох, 2018). Авторка стверджує, що формування морально-духовних цінностей у майбутніх фахівців є багатограним, цілісним системним процесом, що «уможливлює формування в особистості моральної свідомості, чуттєво-емоційної сфери, так само як і гуманного ставлення до оточуючого світу, умінь конструювати гуманні міжособистісні взаємини, усвідомлення необхідності творіння добра й здійснення успішної майбутньої професійної діяльності на гуманістичних засадах. У цьому контексті духовно-моральне виховання молоді є цілеспрямованим процесом асиміляції моральних норм та правил, формування моральних мотивів і навичок поведінки у процесі професійної підготовки» (Шолох, 2018, с. 225-226).

Не можливо не погодитися з думкою І. Сіданіч, що найбільш продуктивним для теорії виховання духовності є сам підхід до людського життя через призму цінностей, яскравими представниками якого є Б. Братусь, С. Франк, В. Франкл, А. Маслоу та ін. У своїй праці «Духовність і моральність: феноменологічні аспекти в історії вітчизняної освіти» авторка наголошує, що «об'єктивація цінностей призводить до того, що вони існують у вигляді значень незалежно від конкретної людини, однак їх присвоєння у вигляді смислів не просто є можливим, а й стає необхідною умовою людського існування. Це положення визначено в дослідженні як психологічне підґрунтя у вихованні духовності, оскільки націлює педагогів на організацію спільного пошуку смислів із учнем. Кожна ситуація несе в собі свій сенс, різний для різних людей, але для кожного він є єдиним, неповторним та істинним. Від особистості до особистості, від ситуації до ситуації змінюється зміст. У цьому полягає його динамічність і оптимістичність, оскільки характеристики задаються соціокультурним оточенням, а його освоєння демонструє людині власні потенційні духовні сили існування (Сіданіч, 2012).

Аналізуючи стан і шляхи вдосконалення духовно-морального виховання школярів в Україні, Л. Хоружа та В. Киричок акцентують увагу на змістово-методичному забезпеченні дисциплін духовно-морального й етичного спрямування. Учені вказують на наявність низки підходів до розуміння поняття «духовність», що впливають на сутнісний зміст відповідних навчальних дисциплін (див. табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Підходи до розуміння поняття «духовність»

<i>Світський (культурологічний)</i>	<i>Суспільно-релігійний (конфесійний)</i>
Вивчення етики здатне допомогти юній особистості розібратися в моральних ідеалах сучасного життя, визначити загальнолюдські цінності, що завжди спрямовували людське буття. Вони є стрижнем духовності й культури, уможливають усвідомлення етичної основи та закономірностей людського співіснування, справляють уплив на формування культури поведінки. Адже центром процесу формування духовності виступає її світогляд як система уявлень про навколишній світ і роль особистості в ньому, про її ставлення до дійсності і до самої себе	Означений підхід базується на двох інтегрованих аспектах: вірі в наявність у особистості розвивального суспільного потенціалу та одночасне звернення до релігії з її непорушними цінностями й догматами в аксіологічному аспекті. У закладах освіти вводяться спецкурси з вивчення основ релігійної культури, а саме «Християнська етика», «Основи християнської етики». Зміст зазначених курсів базується як на відомих учнівській молоді фактах із історії та культури й повинен ураховувати їхній особистий досвід, так і на потребі озброєння учнівської молоді новими знаннями, набутими зі Святого Письма, і формування навичок керуватися отриманими знаннями у процесі їхньої життєдіяльності

Систематизовано автором на основі (Хоружа та Киричок, 2013)

Зауважимо, що широке коло розвідок вітчизняних та зарубіжних науковців присвячено дослідженню духовних цінностей.

С. Возняк відносить до провідних духовних цінностей українського народу національну державність, християнську віру й українську мову. За

переконанням автора, така система цінностей являє собою поєднання елементів загальнолюдського й національного, коли національне не протистоїть загальнолюдському, а репрезентує «модифікацію останнього, втілення загальнолюдського в канву українського менталітету, українського національного духу» (Возняк, 1999, с. 27).

З іншого боку представила класифікацію цінностей М. Кондратьєва, а саме:

- соціально-політичні цінності – загальнодоступність освіти, право на освіту, свобода вибору учнем або його батьками будь-якого типу школи, а також комерційної форми здобуття освіти залежно від матеріальних можливостей і духовних запитів цієї сім'ї;
- інтелектуальні цінності – розвиток і поглиблення цінностей, що являють собою орієнтири в педагогічному процесі і охоплюють допитливість, можливість реалізації пізнавальної потреби й пізнавального інтересу, активність та творча самостійність учнів в оволодінні істинними знаннями, радість пізнання, пізнавальна перспектива, науковість і достовірність знань; визнання інтелектуальних досягнень особи; естетика слова як засобу пізнавальної діяльності;
- моральні цінності – честь і гідність, свобода, що утверджуються в атмосфері довіри, взаєморозуміння; право вихованця бути суб'єктом, а не об'єктом педагогічного процесу;
- цінності професійної педагогічної діяльності – покликання до праці вчителя й вихователя, свідомість особистої й соціальної відповідальності за педагогічну професію, талант педагога, його дослідно-пошукова, інноваційна діяльність (Кондратьєва, 2003, с. 137).

Отже, можемо стверджувати, що проблема формування духовних цінностей молоді засобами релігії є складною й багатоаспектною, що підтверджується численними науковими розвідками.

1.2. Поняттєвий апарат дослідження

Духовність є складним багатоаспектним феноменом, розкриття сутності якого стало предметом багатьох наукових розвідок вітчизняних та зарубіжних учених. Разом із тим, дослідники не дійшли згоди щодо сутності та складових означеного поняття, що пояснює відсутність у науково-педагогічному дискурсі єдиного загальноприйнятого визначення поняття духовності, і похідних понять – «духовні цінності», «духовна культура» тощо.

З огляду на такі міркування вважаємо за доцільне висвітлити погляди науковців на трактування окреслених понять, що допоможе більш детально схарактеризувати проблему формування духовних цінностей молоді у психолого-педагогічній науці.

Принагідно зауважимо, що поняття «цінність» є одним із ключових понять філософської, психологічної та педагогічної наук. Як наголошує В. Мовчан, поняття «цінність» розкривається через низку взаємопов'язаних понять: ціна (високо ціниться, дуже дорого що-небудь); цінність (виражена в грошах вартість чого-небудь; те, що має певну матеріальну або духовну вартість; важливість, значущість чого-небудь); цінувати/цінити (судити про когось, що-небудь, давати оцінку комусь, чомусь; визнавати цінність, значення кого, чого-небудь, визначати цінність чого-небудь і дорожити ним (Мовчан, 2008).

Природа цінностей, їх місце в структурі ціннісного світу, взаємозв'язки цінностей із соціальними й культурними факторами, структурою особистості є предметом вивчення аксіології (теорії цінностей). Попри той факт, що окремим напрямом у філософській науці вчення про цінності стало у др. пол. XIX – на поч. XX ст., завдячивши створенням термінологічного апарату французькому філософу П. Лапі та німецьку філософу Н. Гартману, аксіологічна проблематика простежується ще з найдавніших часів, у філософських концепціях досократівського періоду. Зокрема, один із

репрезентатів філософського дискурсу Стародавнього Китаю Мо-Цзи трактував найвищою цінністю справедливість, оскільки саме справедливість приносить людям користь (Мо-Цзи, 1969, с. 204).

Філософські погляди Платона також містять ціннісний аспект пізнання оточуючого світу, що зумовлює нетотожність світу речей та ідей: оскільки ідеї є ідеалами, то порівняно з речами вони є «ціннішими». Платон є автором однієї з найдавніших класифікацій цінностей (благ) як категорії, розподіливши їх на «добре», «прекрасне», «істинне».

Класифікація Аристотеля містить такі поняття, як «поцінюване» та «цінне». На думку філософа, блага бувають різними: «цінімими» (добродієність, душа, розум), «хвалимими» (добродієнні дії, що викликають похвалу), «можливими» (сила, краса, багатство, влада) (Кавалеров, 2002, с. 8-9).

Отже, можемо констатувати, що аксіологічні положення, сформульовані в працях античних філософів, заклали підвалини для подальшого розвитку ціннісного підходу людини до оточуючого світу. У сучасних умовах «цінність» як філософське поняття означає: 1) позитивне або негативне значення об'єкта, на відміну від його екзистенційних та якісних характеристик (предметні цінності); 2) нормативний, пропонований оціночний бік явищ суспільної свідомості (суб'єктивні цінності або цінності свідомості) (Сидоренко, 2011, с. 122).

За слушним твердженням В. Шинкарука, у середньовічній томістській теології цінності вважалися ідеями, які Бог привніс у світ унаслідок акту творення світу й через явлення Христа – зокрема через Божий Заповіт. На противагу античній та середньовічній філософії, у філософії Нового часу затвердилося почасти суб'єктивістське розуміння цінностей: згідно з цим поглядом цінності являють собою об'єкти психіки, оскільки сягають корінням у наші бажання, інтереси, почуття, ставлення. Означена лінія розуміння природи цінностей міститься в поглядах видатних філософів Нового часу та поч. XX ст.: Гоббса, Спінози, Лейбніца, філософів-утилітаристів, Майнонга, Перрі, логічних позитивістів (Рассел, Айер),

Стівенсона. Усі згадані вище філософи запропонували власні, почасти відмінні варіанти суб'єктивістського розуміння цінностей, що мають джерелом як бажання та задоволення (утилітаристи), інтереси (Перрі); приховані веління або команди (Рассел), так і почуття (так званий емотивізм – Айєр, Стівенсон) (Шинкарук, 2002, с. 707).

Погляди М. Кагана на проблему цінностей пов'язують останні із внутрішнім, емоційно освоєним суб'єктом орієнтиром діяльності людини, яка сприймає цінність як власну духовну інтенцію. Учений убачає двовимірність ролі цінностей у суспільному й культурному житті, що проявляється в суб'єктно-об'єктних та міжсуб'єктних взаємовідносинах. Цінності скеровують, орієнтують, регулюють стосунки людей, а тому важливим є сприятливе для засвоєння цінностей середовище. Феномен цінностей є складним, цілісним і багатовимірним; йому властива біполярна структура (кожній позитивній цінності відповідає негативна цінність чи антицінність, як і системна цілісність, вона має власну форму та зміст) (Каган, 2007, с. 164-189).

На думку І. Зязюна та Н. Лебедика, предметні професійні цінності охоплюють природні блага і зло, що містяться в природних багатствах та стихійних лихах; соціальні блага і зло, що криються в суспільних явищах; прогресивне або реакційне значення історичних подій; культурна спадщина минулого, що складається з предметів багатства людей; моральні цінності включають добро і зло, що знаходяться в діях людей; твори мистецтва, предмети релігійного поклоніння, у той час як цінності свідомості складаються із суспільних установок та оцінок, імперативів і заборон, цілей та проєктів, виражених у нормативних уявленнях про добро і зло, справедливість, прекрасне й потворне, призначення людини, ідеали, норми і принципи дій (Зязюн та Лебедик, 1991).

Наголосимо, що в ієрархії цінностей важливе місце відводиться духовним цінностям. Однак їм передуює сама сутність, оскільки поняття «духовність» завжди мало у філософії ціннісне значення.

У «Філософському енциклопедичному словнику» (Шинкарук, 2002) духовність трактується як «категорія людського буття, що виражає його здатність до творення культури та самотворення. Прояснення природи людського буття через категорії «дух» та «духовність» означає, що людина може не тільки пізнавати та відображувати навколишній світ, а й творити його. Творчі можливості людини як духовної істоти свідчать про те, що окрім мислення вона має ще й вольове відношення до реальності. Дух як взаємодія мислительно-споглядальних та вольових процесів постійно об'єктивується в артефактах, створюючи світ культури. Духовність постає як інтегральна категорія, що виражає теоретико-пізнавальну, художньо-творчу та морально-аксіологічну активність людини. У християнській антропології духовність є виразом вищого моральнісного спрямування людського буття до Бога» (Шинкарук, 2002, с. 179).

В «Українському педагогічному словнику» духовність дефініціюється як індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання й соціальної потреби жити, діяти «для інших». Духовність означає ідеальні потреби: пізнання світу, сенсу життя, свого призначення; душевність характеризується любов'ю і повагою до людей, готовністю прийти на допомогу, умінням розділити горе і радість (Гончаренко, 1997).

На думку Л. Сидоренко, духовність являє собою загальнокультурний феномен, що вміщує в собі не тільки абстрактно-теоретичні цінності й ідеали, а й вчинки по совісті, істині і красі (Сидоренко, 2011).

Учені-психологи вважають дух основним поняттям духовності, розуміючи його як джерело енергії й саму енергію психологічної діяльності. Відповідно, духовність, за твердженням психологів, є «тяжінням до любові, гармонії, до прекрасного» (Рувинский, 1998).

А. Дорошенко вважає духовність сутнісною якістю людини, що втілює в собі прагнення знайти найвищий смисл свого існування, співвіднести власне життя з абсолютними цінностями (Дорошенко, 1997).

У свою чергу, Г. Васянович та В. Онищенко наголошують, що «духовність притаманна людині розумній, що виділяє її з тваринного світу та уподібнює Богу» (Васянович та Онищенко, 2007).

Л. Хоружа та В. Киричок подають такі характеристики феномену духовності:

- онтологічність – розуміння і сприйняття її як особистісно-буттєвої і соціально-буттєвої складової;
- телеологічність – характеризує духовність як певну мету, «божественний проект» або «ціль» роз витку особистості в її світському визначенні;
- аксіологічність – визначається триєдиною ідеєю істина–добро–краса, що актуалізує розумове, моральне та естетичне виховання (Хоружа та Киричок, 2013).

За твердженням І. Сіданіч, духовність може трактуватися як відчуття й усвідомлення людиною власної єдності, нерозривного зв'язку з довкіллям. Авторка виділяє в представленому визначенні два рівні духовності – відчуття й усвідомлення. Відповідно, духовною може бути й неосвічена людина, яка інтуїтивно відчуває рівноцінність і нерозривний зв'язок світу власного «Я» і всього іншого світу, свої відносини з яким вона будує не на страху або примусі, а на любові та співчутті. На рівні усвідомлення «духовність» досягається тоді, коли людина в процесі виховання, освіти й самовиховання здійснила синтез усіх знань про світ і проникла в сутність глибинних взаємозв'язків усіх його проявів. Представлене визначення поняття «духовність» учена доповнює третім рівнем – вірою в божественне як єдність усього сущого, зазначаючи, що релігія відіграє важливу роль у регулюванні моральності людини: «Коли відчуття вже неясні (недостатні) для моральної саморегуляції, а усвідомлення єдності світу ще не досягнуто або недосяжно внаслідок життєвих обставин, віра є єдиним джерелом, здатним допомогти людині встановити справді гуманні відносини зі світом. Якщо ж розуміти віру як некритичне прийняття готової істини, то знання наших школярів,

принаймні, їх більшість, ще не перевірена життєвим досвідом, є не що інше, як віра, яка тим глибше, чим вище авторитет учителя і чим більше любов учня до нього. Таке розуміння духовності дає змогу у визначенні цілей виховання уникнути центрації як на особистості, так і на природі, соціальному середовищі або упованні на Бога. Переоцінювання тієї чи іншої зі сторін і визначало обмеженість всіх попередніх моделей світу та різновидів гуманізму, що ґрунтуються на цих моделях. Саме цей факт зумовив утопічність і нереалізованість всіх благих побажань про всебічний і гармонійний розвиток особистості (Сіданіч, 2012, с. 118).

Оригінальну концепцію духовного світу запропонував О. Зеліченко подає, який розглядає духовну кризу людства як неспроможність до розвитку, що маніфестується в дезорієнтації й спустошенні. Вищими психічними проявами духовності, на думку вченого, є любов, творчість та пошук. Здійснення аналізу духовності з теологічних позицій привело автора до висновку, що «зневіра у Світову Волю прирікає на безглуздість, і, потребує смислу, ми потребуємо її. Це принциповий момент. Надання світу осмисленості залежить від нас. Безглуздість – не даність, а наш вибір» (Зеліченко, 1996).

Отже, згідно з авторською концепцією духовного світу, запропонована О. Зеліченком, репрезентує таку ієрархію: фізичний світ неживої природи – світ живої природи (біосфера) – психічний світ (ноосфера) – духовний світ (спіріосфера). У цьому контексті духовність являє собою «розвиток (пошук), як життя з Богом, у Богові, як любов до Бога й несіння божественного світла любові людям, дарування їм творчого божественного світла. Саме ціннісні орієнтації та смисли, потреби, збуджуючі устремління, готовність та здатність здійснювати реальні духовно-творчі перетворюючі дії, виступають основними психологічними характеристиками духовності» (Зеліченко, 1996).

На відміну від попередніх авторів, відома українська вчена О. Сухомлинська пов'язує духовність із культурою. На думку О. Сухомлинської, «духовність є складним психічним феноменом

самоусвідомлення особистості, внутрішнім сприйманням, привласненням сфери культури, олюдненням, уростанням у неї й розумінням її як власного надбання» (Сухомлинська, 2002).

На думку О. Добровольської, духовність являє собою прагнення і здатність людини до цілеспрямованого пізнання Істини, Добра, Краси, Любові й ствердження в життєдіяльності загальнолюдських цінностей, усвідомлення єдності зі Всесвітом (Добровольська, 2015, с. 105).

Зважаючи на багатозначність досліджуваного поняття, погляди науковців щодо його трактування систематизовано нами в табл. 1.2.

Таблиця 1.2

Трактування поняття «духовність» у працях вітчизняних та зарубіжних науковців

Автор	Визначення
М. Бердяєв (Бердяєв, 1994)	Духовність – це найвища якість, цінність, найвище досягнення самої людини, оскільки найвища мета – не економічна, не соціальна, а духовна
І. Бех (Бех, 2006)	Духовність передбачає вихід за межі егоїстичних інтересів, особистої користі й зосередженість на моральній культурі людства
А. Богуш (Богуш, 2000)	Духовність – своєрідний інтелектуально-чуттєвий, емоційний стан особистості, що виявляється в позитивній поведінці й діяльності людини та характеризує цілісність її як особистості
О. Вишневський (Вишневський, 2008)	Духовність – найвищий щабель абсолютних цінностей, шлях людини до Бога, її зорієнтованість на дотримання в житті Божих заповідей
І. Ільїн (Ільїн, 1994)	Духовність людини не збігається зі свідомістю і не вичерпується думкою, не обмежується сферою слів і висловлювань. Духовність глибше за все це більш могутня, багатша, значніша і більш священна. Духовна людина навчається схилитися перед Богом, шанувати саму себе, бачити й цінувати духовність у всіх і бажати творчого розкриття і здійснення духовного життя на землі
Е. Помиткін (Помиткін, 2007)	Духовність – специфічно людська риса, що виявляється в багатстві духовного світу особистості, її ерудиції, розвинених інтелектуальних і емоційних запитах, моральності

Продовження табл. 1.2

С. Яремчук (Яремчук, 2012)	Духовність пов'язана з працею, спрямованою до саморозвитку, що допомагає людині стати Людиною і зберігає її людяність
С. Ярмусь (Ярмусь, 2002)	Духовність включає свідому активність людського духу, що підносить людину до ідеалу добра, – до того, що її облагороджує

Особливо слід наголосити, що з погляду релігії духовність являє собою Боголюдський стан душі людини, виявлення через неї Божественного Духа: Абсолютного Добра, Любові, Свободи, Віри, Істини тощо.

Зокрема, християнство трактує духовність як триєдність Віри – Надії – Любові, її основними ознаками вважаються безмежна любов, смиренність, покаєння, жертвність тощо. Відповідно до християнського віровчення, що трактує людину як істоту, створену Богом, її духовність є сутнісною ознакою й нормою існування.

Відомий православний богослов і педагог В. Зеньківський, розкриваючи внутрішній зміст досліджуваного феномена, вважав духовність божественною, творчою силою, що пронизує все життя людини (її душі та тіла) і визначає його нову якість. За твердженням автора, духовність являє собою найцінніший вимір буття (внутрішнього і зовнішнього в їх єдності), його відповідність абсолютним цінностям, вічності, творчості та свободі (Зеньківський, 1993, с. 51).

Отже, розглянувши поняття «цінності» та «духовність», звернемося до основоположеного поняття нашої магістерської роботи – «духовні цінності». Принагідно зауважимо, що як не існує єдиного загальноприйнятого визначення окреслених вище понять, так не існує і єдиного трактування поняття «духовні цінності».

Зокрема, О. Шолох розглядає духовні цінності як різні форми вираження моральних вимог: норм і принципів моралі, віри, моральних ідеалів, понять добра, справедливості, честі, гідності, обов'язку, моральних

якостей людини, характеристик вчинків, діяльності та стосунків тощо (Шолох, 2018).

Натомість Н. Полтавська трактує духовні цінності як узагальнені смислові утворення, що відрефлексовані суб'єктом сприйняття та стають орієнтирами поведінки в різних життєвих ситуаціях (Полтавська, 2009). Авторка наголошує, що в основі цінностей сучасної молоді покладено аксіологічні домінанти, що частково співпадають із пріоритетами всього суспільства, проте зміст таких цінностей трансформується з урахуванням екзистенційних проблем молодого віку. Ціннісна свідомість молоді характеризується новими пріоритетами, формування яких зумовлено соціокультурними процесами. У цьому контексті дослідниця вважає за необхідне опанувати особистістю цінності суспільства, що сприятиме створенню ціннісного «образу світу»; перетворенню особистості на основі присвоєння цінностей; узгодженню й систематизації власної шкали цінностей, що забезпечує формування «образу майбутнього», життєвої перспективи старшокласників (Полтавська, 2009).

З огляду на вищезазначене, процес формування духовних цінностей старшокласників розглядається вченою як «створення умов для особистісного процесу оцінки й усвідомленого вибору духовних цінностей, що утвердилися в процесі історії людства, як процес самовизначення щодо певних ціннісних настанов, індивідуальної системи цінностей. Як інтегроване особистісне утворення духовні цінності старшокласників передбачають високу мотивацію до самовдосконалення й духовного зростання, знання теоретичних аспектів ціннісних орієнтацій та поповнення їх обсягу в освітньому процесі школи, прояв відповідних емоційних якостей і дотримання відповідних цінностей у різних життєвих ситуаціях» (там само).

Таким чином, можемо констатувати наявність різних поглядів на процес формування досліджуваного феномену, тому в наступних розділах спробуємо висвітлити власну позицію з даної проблеми.

1.3. Психолого-педагогічні особливості молоді як суб'єкту виховного процесу

У сучасному науковому дискурсі молодь як суб'єкт освітнього процесу привертає увагу багатьох учених – філософів, соціологів, психологів, педагогів та ін. Належачи до достатньо великої соціально-демографічної групи, молодь посідає важливе місце в народному господарстві, у виробництві і є, за своєю сутністю, головним джерелом поповнення трудових ресурсів. Маючи творчі можливості, знаходячись на етапі розвитку фізичних, розумових та соціальних якостей, молодь виступає одним з носіїв інтелектуального потенціалу суспільства й має більшу соціальну та професійну перспективу. Вона здатна швидше за інші соціальні групи опанувати нові знання, професії та спеціальності.

У найширшому понятійному контексті молодь розглядається як велика сукупність групових спільнот, що утворюються на основі вікових ознак і пов'язаних із ними основних видів діяльності. У більш вузькому, соціологічному, сенсі молодь розуміється як соціально-демографічна група, що виділяється на основі обумовлених віком особливостей соціального становища молоді, їх місця та функцій у соціальній структурі суспільства, специфічних інтересів та цінностей.

В. Лісовський визначає молодь як «покоління людей, що проходять стадію соціалізації, засвоюють, а в певному віці вже засвоїли, освітні, професійні, культурні і інші соціальні функції. Залежно від конкретних історичних умов вікові критерії молоді можуть коливатися від 16 до 35 років» (Лисовский, 1996).

Низка вчених трактують молодь як сукупність молодих людей, яким суспільство надає можливість соціального становлення, забезпечуючи їх пільгами, але обмежуючи в можливості активної участі в певних сферах життя соціуму.

Поняття молоді засновано також на врахуванні особливостей психологічного розвитку людини. За даними дослідників, приблизно в 14 років людина починає усвідомлювати свої соціальні зв'язки і своє місце в суспільстві. До 18-річного віку закінчується формування основних психофізичних особливостей людини, а до 24 років завершуються процеси росту в людському організмі й формується соціальний статус особистості, що пов'язано із закінченням до цього часу закладу вищої освіти, демобілізацією з армії й отриманням професійної освіти. Усе це в сукупності, з одного боку, вирізняє молодь від інших вікових та соціальних груп суспільства, а з іншого, – дозволяє їй об'єктивно займати досить своєрідне місце в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Визначення вікових меж молодості, як і розв'язання багатьох проблем, що належать до «молодіжних», дотепер залишається предметом наукових дискусій. Деякі вчені вважають, що «молодь» є поняттям не тільки і не стільки віковим, скільки соціальним та історичним, адже до цієї категорії в різні часи і в різних верствах суспільства відносили людей абсолютно різного віку. Але, в основному, більшість дослідників визначають нижню межу молодіжного періоду як 16–17 років, коли починається первинна соціалізація. Верхня межа становить 24–25 років. На цей період припадає завершення соціалізації, тобто засвоєння професійних, сімейних, культурних функцій.

Зокрема, І. Кон вважає молодь «соціально-демографічною групою, яка виділяється на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального положення й обумовлених тим чи іншим складом соціально-психологічних властивостей. Саме це визначення згодом стало основним у соціології молоді. Молодість як певна фаза, етап життєвого циклу біологічно універсальна, але її конкретні вікові межі, пов'язаний із нею соціальний статус і соціально-психологічні особливості мають соціально-історичну природу й залежать від суспільного устрою, культури і властивих даному суспільству закономірностей соціалізації» (Кон, 1998).

Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (1993), зі змінами від 09.08.2019 р. визначає молодь як вікову категорію від 14 до 35 років (*Закон України*, 1993).

Отже, визначивши вікові межі молодіжного віку, визначені нашою державою, перейдемо безпосередньо до психологічних особливостей молоді.

Зауважимо, що психофізіологічні функції досягають у цей період оптимуму розвитку: оптимум колірної чутливості, гостроти зору, сенсомоторні реакції і багато іншого спостерігаються близько 20-25 років; активно розвиваються інтелектуальні та вербальні функції; у період молодості відбувається загальносоматичні розвиток, досягає свого оптимуму фізичне і статеве дозрівання. І якщо на початку молодості переважають юнацькі риси, то до 30 років вони заміщаються характеристиками дорослості.

Щодо розвитку пізнавальної сфери, то динаміка і напрям її розвитку може бути як позитивними, так і негативними, при досягненні молодості (ранньої дорослості) значною мірою має індивідуально-ситуативну обумовленість. С. Пако вважає, що в цьому процесі беруть участь внутрішні й зовнішні чинники. До внутрішніх факторів належить обдарованість. У більш обдарованих індивідів інтелектуальний прогрес тривалий, інволюція настає пізніше й відбувається повільніше, ніж у менш обдарованих. Зовнішні чинники – це соціально-економічні та культурні умови. У цілому, після школи освіта має не стільки обов'язкову, скільки особистісну обусловленность.

Головним новоутворенням молодості стає досягнення соціальної зрілості. Оскільки в період людина починає активно контактувати з суспільством, її пріоритетом стає розв'язання соціальних завдань: отримання професії, нового соціального статусу, заключення шлюбу. На відміну від дитини підліткового віку, який вважає себе дорослою людиною, молодь стає реальним учасником дорослого життя. Тому ми погоджуємося з ученими щодо того, що досягнення соціальної зрілості означає, насамперед, здатність до виконання своїх обов'язків перед суспільством й прийняття

відповідальності за власне життя, рішення і вчинки на самого себе. Інакше кажучи, соціальна зрілість може дефініціюватися як набір соціальних функцій дорослої людини, формування нової дорослої ідентичності.

Більшість психологів вважають, що для зрілої особистості характерні почуття відповідальності й низка індивідуальних особливостей. Атрибутами зрілості виступає наявність таких сформованих якостей, як: 1) здатність самостійно мислити. Зріла особистість здатна мати власну думку щодо різноманітних питань, засновану на системі цінностей. Звичайно, молода людина може радитися з іншими людьми, але остаточні рішення завжди приймає сам; 2) готовність взяти на себе відповідальність за свої вчинки. Якщо зроблена помилка, то є й готовність визнання власних недоліків і прийняття провини на себе; 3) уміння долати страх і стримувати гнів. Незважаючи на те, що все як і раніше, іноді відчують тривогу або роздратування, то тут вже має місце мистецтво володіння собою; 4) бажання працювати. Замість того, щоб ухилятися від відповідальності, молода людина вже бажає приносити користь суспільству й домогтися повної фінансової незалежності. З'являється також бажання, щоб матеріальне становище не залежало від батьків і родичів; 5) здатність до любові і побудови міцних відносин з партнером. Зріла особистість вже здатна проявляти свої почуття й розуміти почуття іншої людини і здатна підтримувати глибокі та близькі стосунки.

Для досягнення соціальної зрілості, у свою чергу, юнак/молода дівчина має вирішити проблему особистісного самовизначення, що постає головним завданням розвитку в досліджуваному періоді. Саме означена потреба виступає точкою біфуркації для вирішення питання щодо реального самовизначення протягом означеного вікового періоду. У науковому дискурсі проблема самовизначення розглядається в різних аспектах, зокрема соціальному, професійному, моральному, сімейному, релігійному.

Особливістю самосвідомості й самовизначення в юнацькому віці є його проєкція в майбутнє, що пов'язано з визначенням своїх життєвих планів і

цілей, моральних ідеалів. Воно ґрунтується на вже стійко сформованих інтересах і прагненнях суб'єкта, передбачає врахування своїх можливостей і зовнішніх обставин, спирається на світогляд людини, що знаходиться на стадії формування й пов'язане з вибором професії. Формується і усвідомлюється потреба в сенсі життя, у тому, щоб усвідомлювати власне життя не як серію випадкових, розрізнених подій, а як цілісний процес, що має певний напрям, спадкоємність і сенс. У юності, коли людина вперше стикається з проблемою свідомого вибору життєвого шляху, ця потреба переживається особливо гостро. Переймаючись питанням про сенс життя, юнак думає одночасно і про спрямування суспільного розвитку взагалі, і про конкретну мету власного життя. Він хоче не тільки усвідомити об'єктивне, суспільне значення можливих напрямів діяльності, але й знайти її особистісний сенс, зрозуміти, що може дати ця діяльність йому самому, наскільки відповідає вона його індивідуальності. І, навпаки, яке місце в суспільній системі цінностей може посісти він у результаті того чи іншого вибору життєвого шляху. Характерною рисою юності є формування життєвих планів. Життєвий план виникає, з одного боку, у результаті узагальнення цілей, які ставить перед собою людина, унаслідок побудови «піраміди» мотивів, становлення стійкого ядра ціннісних орієнтацій, що підпорядковують собі особистісні прагнення. З іншого боку – це результат конкретизації цілей і мотивів. У період юності, як правило, закладаються й основи для формування ідентичності індивіда як члена стійкої пари (Шаповаленко, 2005).

Спрямованість у майбутнє, як було зазначено вище, стає основною спрямованістю індивіда, а однією з головних проблем – вибір професії, набуття власної ідентичності, що перетворюється в «афективний центр» життєвої ситуації, на якому концентрується основна діяльність та інтереси людини. Важливу роль у цьому відіграє оцінка власних можливостей – матеріальних умов сім'ї, рівня навчальної підготовки, стану здоров'я тощо. Найважливішими психологічними передумовами успішного соціального

самовизначення особистості є сформований інтелектуальний потенціал, адекватна самооцінка. У ранній юності зароджуються пізнавальні та професійні інтереси, потреба у праці, соціально-політична активність і здатність будувати життєві плани (Васецкая). У цілому ж, рішення щодо вибору професії ухвалюються протягом декількох років. І однією з особливостей професійного самовизначення є орієнтація на престижність професій, на елітність, на «найкраще» в тому сенсі, як це розуміється ними самими. Молодь часто буває захоплена ідеєю швидкої кар'єри, блискучого і стрімкого успіху, багатства.

Перехід від ранньої юності до пізньої детермінується перефокусуванням: завершується період попереднього самовизначення і відбувається перехід до самореалізації.

Моральні переконання, у свою чергу, зароджуються лише в перехідному віці, хоча підґрунтя для їх зародження з'явилося значно раніше. Саме переконання, стверджує Л. І. Божович, відбиває ширший життєвий досвід молодої людини, генералізований із урахуванням моральних норм, переконання такої людини перетворюються на мотиви її поведінки й діяльності. Поряд із переконаннями формується моральний світогляд, під впливом якого ієрархізується мотиваційна сфера, де починають домінувати моральні мотиви. Установлення такої ієрархії призводить до стабілізації якостей особистості, визначаючи її спрямованість, і дозволяє молодій людині в кожній конкретній ситуації зайняти властиву їй моральну позицію. Можна також відзначити, що вибір тих чи інших культурних цінностей найчастіше пов'язаний із груповими стереотипами досить жорсткого характеру (не згодні з ними легко потрапляють у розряд «знедолених»), а також із престижної ієрархією цінностей в неформальній групі спілкування (Лапаник).

Отже, можемо констатувати, що досліджуваний віковий період знаменується прагненням особистості до самоідентифікації й самореалізації під час виконання низки соціальних ролей, а також досягненням соціальної

зрілості, що передбачає оволодіння повним комплексом соціальних функцій дорослої людини й формування нової дорослої ідентичності, а тому надзвичайно важливим є формування духовних цінностей молодого людини саме на цьому віковому етапі.

Висновки до розділу 1

З'ясовано, що проблема духовності й духовного виховання, зокрема й виховання духовних цінностей, привертає увагу багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Духовність розглядається авторами в межах різних смислових груп: як інтелектуальність (ототожнюється з пізнавально-інтелектуальною активністю людини); як творчість; як емоційна чутливість, людяність, щирість; як релігійність та відданість Богу (у вузькому розумінні).

У довідковій літературі духовність визначається як індивідуальне вираження в системі мотивів особистості таких фундаментальних потреб як ідеальна потреба пізнавати та соціальна потреба жити, творити «заради інших». Духовність означає ідеальні потреби: пізнання світу, сенсу життя, свого призначення; душевність характеризується любов'ю і повагою до людей, готовністю прийти на допомогу, умінням розділити горе і радість.

Духовні цінності трактуються вченими як 1) генералізовані смислові утворення, віддзеркалені суб'єктом сприйняття, що детермінують поведінку в різних ситуаціях; 2) різноманітні форми репрезентації моральних вимог: принципів та норм моралі, віри, моральних ідеалів, таких понять, як добро, справедливість, честь, гідність, обов'язок, моральних якостей людини, характеристик її вчинків, діяльності й взаємовідносин тощо.

Відповідно, процес формування духовних цінностей дефініціюється як конструювання умов для особистісного процесу оцінки й усвідомленого вибору духовних цінностей, що формувалися протягом історії людства, у процесі самовизначення щодо певних ціннісних орієнтацій. Як комплексне

утворення особистості духовні цінності потребують високої мотивації до самовдосконалення й духовного зростання, усвідомлення теоретичних аспектів ціннісних орієнтацій та розширення їх спектру, прояв відповідних емоційних якостей і дотримання відповідних цінностей у будь-яких ситуаціях реального життя.

Установлено, що головним новоутворенням молодості стає досягнення соціальної зрілості. Оскільки в цей період людина вперше безпосередньо вступає в контакт із суспільством, то її головною метою стає вирішення соціальних завдань: вибір професії, певного соціального статусу, створення сім'ї. На відміну від підлітка, молода людина не тільки в своїй свідомості включає себе в доросле життя, але й починає брати в ньому реальну участь. Тому під досягненням соціальної зрілості мається на увазі як можливість виконання соціальних обов'язків, так і прийняття відповідальності за власне життя, рішення й учинки на самого себе. Інакше кажучи, соціальна зрілість передбачає оволодіння повним комплексом соціальних функцій дорослої людини, формування нової дорослої ідентичності. Суб'єктивно досягнення соціальної зрілості переживається появою в молодій людини почуття дорослості.

РОЗДІЛ 2

НАУКОВЕ ОБҐРУНТУВАННЯ МОДЕЛІ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДІ ЗАСОБАМИ РЕЛІГІЇ

2.1. Характеристика моделі формування духовних цінностей молоді засобами релігії

Нині надзвичайно важливим завданням є підвищення рівня духовної культури й духовних цінностей сучасної молоді. Незаперечним є факт, що вирішення цього стратегічного завдання покладається на заклади освіти. Разом із тим, не всі заклади освіти (як формальної, так і неформальної) мають достатній потенціал щодо розв'язання окресленого завдання, особливо коли йдеться про молодь. У цьому контексті важливим є об'єднання зусиль закладів освіти та інших соціальних інституцій, насамперед Церкви як осередку духовної просвіти. З урахуванням зазначеного вище доцільним бачиться розроблення моделі формування духовних цінностей молоді засобами релігії.

Основними структурними елементами моделі формування духовних цінностей молоді засобами релігії є цільовий, концептуальний, змістовий, процесуальний та оцінно-результативний компоненти (див. рис. 2.1).

Цільовий компонент передбачає визначення мети, що полягає, передусім, у формуванні духовних цінностей молоді засобами релігії на основі виховання в молоді інтелектуально-моральних інтересів і запитів, ціннісних поглядів, орієнтацій та переконань; формування моральної спрямованості її психічної діяльності, моральності потягів, інтересів, поглядів, думок та переконань.

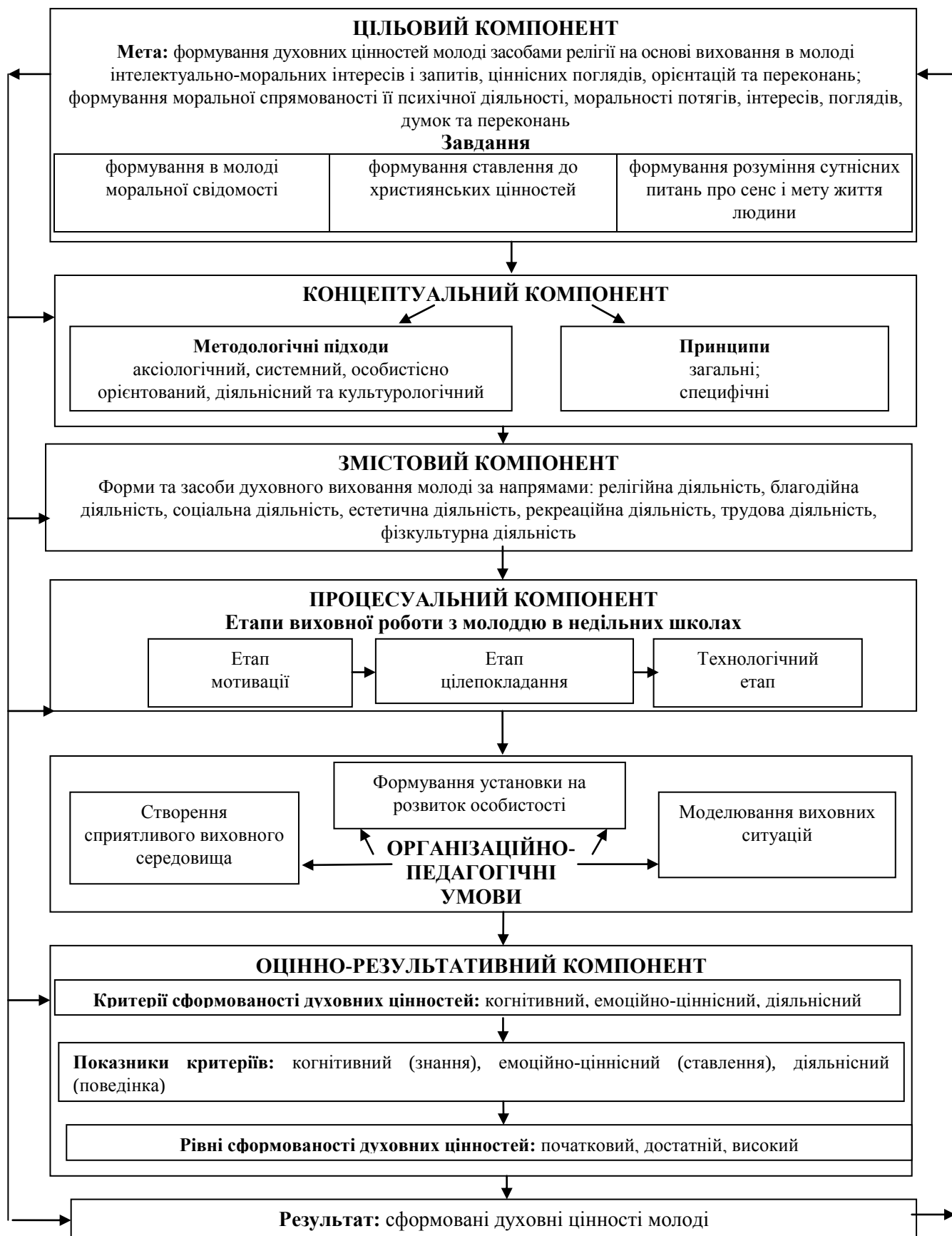

Рис. 2.1. Модель формування духовних цінностей молоді засобами релігії

Означена мета конкретизується в низці завдань, а саме:

- формування в молоді моральної свідомості шляхом організації моральних відношень за допомогою їх занурення у стихійну або спеціально організовану діяльність;
- формування в молоді ставлення до християнських цінностей як до основи розвитку суспільно значущих рис та якостей особистості;
- формування в молоді розуміння сутнісних питань про сенс і мету життя людини й власного ставлення до них;
- розвиток у молоді чеснот та позитивних моральних якостей, спонукання їх до самовдосконалення.

Сучасна система виховної роботи Церкви повинна синтезувати позиції аксіологічного, системного, особистісно орієнтованого, діяльнісного та культурологічного підходів. Вважаємо за необхідне під час визначення педагогічних умов виховної роботи Церкви скористатися **підходами** до впровадження сучасної парадигми освіти, що пропонуються провідними українськими вченими.

1. *Аксіологічний підхід* (Б. Ананьєв, І. Бех, С. Вітвицька, В. Кремень, О. Сухомлинська та ін.) покладено в основу класифікації цінностей. У цьому контексті вважаємо за доцільне зауважити, що визначення типології цінностей здійснюється за їх ознаками, умовами, часом формування. Заслуговує на увагу в контексті нашої моделі класифікація духовних цінностей, запропонована Б. Додоновим, Науковець визначив такі базові духовні цінності: активність, істина, колективізм, людина, моральність, обов'язок, переконаність, свобода, соборність, творчість (Додонов, 1995, с. 86). Описуючи специфіку духовних цінностей, Б. Ананьєв на унікальності кожної з цінностей і непорівнянності за значущістю з іншими (Ананьєв, 1977, с. 125). Відповідно, аксіологічний підхід спрямований на забезпечення людини життєвими орієнтирами, що визначають життєво важливі цілі діяльності і, зрештою, надають людському життю повний сенс. Упровадження аксіологічного підходу у процес виховання допомагає

навчити застосовувати свої знання в конкретних життєвих обставинах, оцінювати явища, які зустрічаються в житті, культурі, мистецтві на основі цінностей та смислів. З позиції цього підходу виховання є і процесом віднайдення та створення цінностей, і результатом у вигляді сукупності цінностей, отриманих раніше. Ідеали й цінності, трансформовані в цілі та завдання виховної роботи, реалізуються у виховному процесі (Вітвицька, 2015).

2. *Системний підхід* (В. Андрущенко, І. Бех, І. Зязюн, В. Луговий, В. Лутай, Ю. Конаржевський, М. Михальченко, В. Молодиченко) розглядається освітніми теоретиками як методологічний напрям, що спрямований на розкриття цілісності педагогічних об'єктів, виявлення в них різноманітних типів зв'язків і їх зведення в єдину теоретичну картину (Мірошніченко, 2014 с. 135).

У свою чергу, до ознак системи Ю. Конаржевський відносить сукупність елементів, характер зв'язку та взаємодії між ними (структуру) та певний рівень цілісності (Конаржевський, 1986, с. 121).

Щодо останньої ознаки вважаємо за доцільне окреслити показники цілісності системи, що передбачає узгодженість усіх функцій елементів; наявність провідної ролі цілого щодо частин; обов'язкову наявність єдиної мети в усіх її елементах; єдність реагування всіх частин на зовнішні й внутрішні впливи; розвиненість зворотних і системотворчих зв'язків; відокремленість, відмежованість від навколишнього середовища, перевага стійкості внутрішніх зв'язків над зовнішніми та одночасний зв'язок із зовнішнім середовищем.

Системний підхід дозволяє розглядати процес формування духовних цінностей молоді засобами релігії як систему, що складається з двох взаємопов'язаних підсистем. Першу становить власне виховний вплив Церкви, а другу – виховна робота з молоддю, що передбачає досягнення певного рівня духовних цінностей кожною особистістю. Тобто виховна робота Церкви з молоддю здійснюється безпосередньо (під час богослужінь,

участі в таїнствах, церковному житті) і опосередковано (через виховний процес). Такий підхід до розуміння виховної роботи Церкви визначає двоїстий характер мети виховної роботи цієї соціальної інституції, яка включає як розвиток особистості в цілому, так і її духовних цінностей зокрема.

3. Сутність *особистісно орієнтованого* підходу (І. Бех, О. Бондаревська, О. Падалка та ін.) полягає в утвердженні погляду на молоду людину як цілісну особистість. Розуміння важливості духовної гармонії всієї людської життєдіяльності повинно стати основою виховної роботи Церкви. Тобто цей процес має бути спрямований на формування багатогранної духовної, культурної, емоційно багатой, зі стійкою світоглядною позицією, етичними установками особистості. Нині залишається малорозробленим напрям активізації особистісного підходу у виховній роботі з молоддю, їх актуалізації як суб'єктів виховного процесу. У даному контексті йдеться про забезпечення кожній молодій людині умов для духовного розвитку й саморозвитку, що можливо лише під час глибокого аналізу індивідуальних особливостей людини і стратегічного планування тактики виховної роботи, призначеної не абстрактній цільовій категорії (молоді «взагалі»), а конкретній молодій людині з її особистим, властивим тільки їй комплексом якостей та цінностей.

Особистісно орієнтований підхід репрезентується в наявності різних видів взаємодії молоді з Церквою, які б найкраще задовольняли їх потреби; у визнанні самотності, унікальності, неповторності кожної особистості як Божого творіння; у наданні кожній молодій людині права вибору власного шляху розвитку на основі виявлення її особистісних особливостей, життєвих цінностей, устремлінь.

Особистісно орієнтований підхід у формуванні духовних цінностей молоді передбачає певну позицію педагога, зокрема педагога недільної школи, а саме:

- оптимістичний підхід до вихованця як прагнення педагога бачити перспективи розвитку його особистісного потенціалу та духовних цінностей і вміння максимально стимулювати цей розвиток ним же самим за допомогою адекватних засобів;
- ставлення до молодшої людини як суб'єкта власної діяльності, як до особистості, здатної виявляти власну активність;
- опора на особистісні ціннісні орієнтири та інтереси (пізнавальні й соціальні) кожної молодшої людини, сприяння їх набуттю та розвитку.

4. *Діяльнісний підхід*, що розвивався І. Бехом, Л. Зайцевою та ін. – полягає у формуванні в особистості активної дієвої позиції, яка під час практичної діяльності дозволяє відобразити свої цінності, потреби та інтереси. З позиції даного підходу виховна робота з молоддю засобами релігії передбачає таку форму активності суб'єктів виховного процесу, у межах якої вони досягають свідомо поставлених цілей, що формуються внаслідок виникнення певних потреб особистості (Бех, 2006).

5. З позицій *культурологічного підходу* (О. Арнольдов, І. Бех, Ю. Єфімов, І. Громов, В. Малахов, Т. Мельничук, В. Тугарінов, Г. Шевченко та ін.), у структурі людської діяльності виділяють її чотири елементарні форми: пізнання, перетворення, ціннісна свідомість і спілкування.

На думку Т. Мельничука, культурологічний підхід є важливим у процесі розроблення гуманістичних засад педагогічної науки, тому що ідея людиноцентризму, що є основоположною в даному контексті, вбачає свій об'єкт у цінності людини як особистості, спирається на визнання права особистості на вільний розвиток та виявлення її здібностей. Відповідно до культурологічного підходу, педагогічна діяльність повинна сприяти створенню оптимальних умов для засвоєння загальнолюдської й національної культури, усвідомленню та самореалізації особистістю власних культурних потреб, здібностей та інтересів. Середовище, у якому, відбувається культурний розвиток особистості, набувається досвід культурної поведінки, надається педагогічна підтримка й супровід у

культурній самоідентифікації та самореалізації творчого потенціалу, має стати культурно-освітнім.

Як методологічна основа і метод проектування процесу формування духовних цінностей, культурологічний підхід дозволяє трактувати означений процес узагальненою культурою в єдності її аксіологічного, діяльнісного та особистісно-творчого компонентів, як діалог освіти та творчості, що є способами культурного саморозвитку (Мельничук, 2016).

В основу культурологічного підходу покладено твердження, що критерієм знання як феномена культури є не стільки відповідність цій дійсності, скільки узгодження даної форми знання із загальними ціннісно-смысловими настановами культури (там само).

Таким чином, можемо констатувати, що симбіоз вищеназваних підходів взаємодоповнює один одного та сприяє цілісному обґрунтуванню проблеми дослідження. Компоненти системи формування духовних цінностей молоді засобами релігії існують, координуються та вибудовуються в логічну систему за рахунок означених підходів. Для окреслення змісту компонентів мають ураховуватися певні принципи. Формування духовних цінностей молоді засобами релігії реалізується на основі сукупності загальних та специфічних принципів, що відображають закономірності цілісного педагогічного процесу й особливості даного напрямку роботи.

До перших належать: принципи цілеспрямованості процесу формування духовних цінностей, зв'язку з життям, єдності свідомості та поведінки у процесі формування духовних цінностей, роль праці у формуванні духовних цінностей, комплексний підхід, принцип індивідуального підходу, принцип системності, послідовності й наступності.

Варто відмітити специфічні принципи формування духовних цінностей молоді засобами релігії:

- цілеспрямованого створення емоційно збагачених виховних ситуацій;
- особистісно-розвивального спілкування;
- використання співпереживання;

- систематичного аналізу молодими людьми власних і чужих учинків.

Змістовий компонент розкриває змістове наповнення процесу формування духовних цінностей молоді в недільних школах й охоплює форми та засоби виховання за такими напрямками:

- *релігійна діяльність* – регулярна участь молоді в богослужіннях, що дозволяє долучити їх до молитовного життя Церкви; участь у Святих Таїнствах; заохочення до молитви; урок катехизації; читання духовної літератури сприяє; уважне слухання проповідей священика;
- *благодійна діяльність* – організація та проведення благодійних акцій та свят для дітей приходу; відвідування будинків дитини та будинків для людей похилого віку; збір речей для дітей-сиріт;
- *соціальна діяльність* – спілкування з молоддю з інших приходів; організація спільних заходів, відпочинку; обмін духовним досвідом на заняттях, що сприяє взаємозбагаченню духовними цінностями, спонукає і заохочує до глибшого духовного розвитку особистості;
- *естетична діяльність* – ознайомлення із сакральним мистецтвом; участь у Літургійному співі; участь в іконописних воркшопах; участь у драматичних гуртках (театральні дійства, виступи тощо);
- *рекреаційна діяльність* – літні табори; участь у реколекціях для сімей; екскурсії, прогулянки, поїздки, прощі, пікніки; перегляди кінофільмів духовної тематики
- *трудова діяльність* – служіння церкві через виконання послушань, прибирання та прикрашання храму до свят, облаштування територій навколо храму;
- *фізизкультурна діяльність* – проведення та участь у спортивних змаганнях, Днях Здоров'я тощо.

Процесуальний компонент моделі формування духовних цінностей молоді засобами релігії передбачає реалізацію інтеракції «педагог недільної

школи – молодь». Процесуальність реалізується через етапи виховної роботи з молоддю в недільних школах:

- 1) етап мотивації – усвідомлення педагогом необхідності формування мотивації, що є одним із найважливіших компонентів досліджуваного процесу;
- 2) етап цілепокладання – виділення головних проблем у процесі формування духовних цінностей молоді засобами релігії в недільній школі;
- 3) технологічний етап – визначення педагогом недільної школи форм і методів виховної роботи з молоддю, спрямованих на формування духовних цінностей.

У даному контексті важливим є врахування того факту, що форми й методи виховної роботи з молоддю в недільній школі повинні спрямовувати зусилля не стільки на засвоєння знань про духовні цінності, скільки на розвиток відповідних моральних якостей та способів поведінки.

Оцінно-результативний компонент моделі передбачає досягнення високого рівня сформованості духовних цінностей молоді засобами релігії.

Грунтовний аналіз духовних цінностей молоді передбачає врахування якісних та кількісних аспектів означеного процесу у визначеному віковому періоді. Відповідно, рівні сформованості духовних цінностей ми будемо визначати через низку критеріїв, що розкриваються у відповідних показниках.

У межах нашої роботи духовні цінності характеризуємо як інтегральне особистісне утворення, що виявляється в сукупності норм, цінностей, способів поведінки, прийнятих у соціумі, умінь і навичок відповідальності, толерантності, милосердя, гідності, що забезпечують самодостатність особистості, її адаптацію й самореалізацію. Тому важливо під час визначення рівнів сформованості духовних цінностей молоді засобами релігії враховувати обсяг знань, ступінь та глибину їх усвідомлення, наявність у них емоційно-позитивного ставлення до оточуючих, спрямованість та стійкість мотивів соціальної поведінки, здатність до самореалізації дій, учинків і

ступінь її прояву у взаємостосунках, ступінь розвитку комунікативних умінь і навичок відповідальності, толерантності, милосердя, гідності, самодостатності.

Духовні цінності, як узагальнене поняття, характеризуються системою критеріїв, у ролі яких виступають структурні компоненти досліджуваного поняття.

З метою якісної оцінки рівнів сформованості духовних цінностей молоді засобами релігії нами було виокремлено когнітивний, емоційно-ціннісний та діяльнісний компоненти. Означені компоненти є взаємопов'язаними та взаємодоповнювальними.

Когнітивний компонент розкриває рівень розвитку знань про моральні норми, правила й моделі поведінки, сутність та особливості взаємодії з іншими людьми, відповідальність, толерантність, милосердя, гідність, самодостатність, вибір способів, засобів і механізмів взаємодії з оточуючими.

Критерієм когнітивного компоненту виступає знання про духовні цінності, глибина їх осмислення й усвідомлення необхідності оволодіння ними.

Показники когнітивного компонента вбачаємо в усвідомленні сутності духовних цінностей особистості, механізмів їх прояву та необхідності їх прояву в ситуаціях реального життя; знання моральних норм, правил, моделей поведінки, прийнятих у соціумі.

Емоційно-ціннісний компонент об'єднує в собі цінності, установки, переконання особистості та являє собою підґрунтя для формування мотивів духовних цінностей молоді. Критерії даного показника включають спрямованість, стійкість та дієвість мотивів.

Показниками емоційно-ціннісного компонента моделі формування духовних цінностей характеризують ціннісне ставлення молоді до правил, моделей поведінки, прийнятих у соціумі; емоційно-позитивне ставлення до оточуючих, Церкви, релігії, навколишньої дійсності; гуманістичну установку на взаємодію; розвинуту емпатію; емоційну саморегуляцію.

Діяльнісний компонент фокусує увагу на вияві свідомо регульованої поведінки, що спирається на моральні норми, правила, та їх ефективне використання. Даний компонент передбачає, що молода людина стала відповідальною, толерантною, милосердною й виявляє ці якості у взаємодії з оточуючими.

Критерій діяльнісного компоненту вбачаємо у здатності особистості молоді людини діяти на основі духовних цінностей.

Показниками діяльнісного компонента сформованості духовних цінностей молоді вважаємо: свідомо регульовану поведінку, діяльність, спілкування на основі морально-духовних норм; ціннісний характер взаємодії з оточуючими, готовність до служити Богу й суспільству.

Окреслені вище критерії виокремлених нами компонентів стали підґрунтям для зіставлення рівнів сформованості духовних цінностей молоді: початкового, достатнього, високого.

Отже, розроблена модель формування духовних цінностей молоді засобами релігії включає реалізацію послідовно структурованих компонентів, змістове наповнення яких уточнює інформаційний образ процесу, що моделюється.

2.2. Педагогічні умови формування духовних цінностей молоді засобами релігії

Аналіз наукових робіт із проблем формування духовних цінностей та вивчення практичного досвіду педагогів недільної школи дали змогу виявити суперечності, зокрема між: суспільним визнанням необхідності формування духовних цінностей молоді і реальним станом цього процесу; необхідністю спеціально організованого процесу формування духовних цінностей і недостатнім теоретичним обґрунтуванням означеного процесу; важливістю організації ефективного процесу виховної роботи з молоддю в недільних школах та недосконалістю відповідного методичного забезпечення.

Подолання виявлених суперечностей потребує теоретичного обґрунтування педагогічних умов.

Для обґрунтування педагогічних умов, які сприятимуть формуванню духовних цінностей молоді засобами релігії в недільних школах, ми вважаємо за доцільне уточнити, що ми маємо на увазі під цим терміном. У науковій літературі термін «педагогічні умови» має широке коло трактувань. Найбільш обґрунтованими, на наш погляд, є визначення, подяні Н. Боритко і В. Андрєєвим. Під педагогічною умовою Н. Боритко розуміє зовнішні обставини, що справляють істотний вплив на перебіг педагогічного процесу, тією чи іншою мірою свідомо сконструйованого педагогом, який передбачає досягнення певного результату (процитовано в Позднякова, 2012 р.). В. Андрєєв стверджує, що педагогічні умови є результатом цілеспрямованого відбору, конструювання та застосування елементів змісту, методів (прийомів), а також організаційних форм навчання для досягнення цілей.

Педагогічні умови освітні теоретики визначають як сукупність об'єктивних можливостей, змісту, форм, методів, педагогічних прийомів і матеріально-просторового середовища, спрямованих на вирішення поставлених у науковій розвідці завдань. Як слушно зауважують М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури, в основу управління педагогічною системою покладено саморегуляцію, цілеустановку, цілереалізацію, зворотній зв'язок, самокорекцію, що в сукупності створюють замкнений контур управління (Мескон та ін., 1999, с. 13). До їх складу входять: важливість процесу формування духовних цінностей; знання, установки, норми та способи поведінки особистості; організація виховного процесу. У виділенні педагогічних умов ми виходили з особливостей молоді як вікової категорії з одного боку та педагога недільної школи – з іншого, а також того, що процес виховної роботи з молоддю є процесом моделювання виховної діяльності. Адже незаперечним є факт, що будь-яка педагогічна система може функціонувати лише за відповідних умов.

Синтезуючи визначення окресленого поняття, подані вітчизняними та зарубіжними дослідниками, ми трактуємо *педагогічні умови* як сукупність об'єктивних можливостей, змісту, форм, методів, педагогічних прийомів, спрямованих на вирішення поставлених завдань.

Виділяючи педагогічні умови й вибудовуючи процес формування духовних цінностей молоді засобами релігії, ми виходили з теоретичного положення С. Рубинштейна про механізм переведення того, кого виховують, в позицію суб'єкта діяльності: зовнішні умови діють через внутрішні, утворюючи з ними єдине ціле. Зовнішніми чинниками є мотиво-формувальні дії педагога або його вихованця, внутрішніми – ті якості й ціннісні орієнтації, які складають спрямованість молодої людини, а в контексті нашого дослідження – утворюють емоційно-ціннісний та діяльнісний компоненти формування духовних цінностей молоді засобами релігії.

Під мотивоформувальними діями ми розуміємо такі дії суб'єкта виховного процесу, які сприяють підвищенню ефективності формування духовних цінностей молоді засобами релігії в недільних школах і підвищують мотивацію до самопізнання, самореалізації особистості на основі сформованих цінностей.

Отже, на основі аналізу наукової літератури, практики роботи з молоддю в недільних школах, опитування педагогів недільних шкіл, нами визначено педагогічні умови формування духовних цінностей молоді засобами релігії, зокрема:

- 1) створення такого виховного середовища недільної школи, що сприяє позитивній мотивації до формування духовних цінностей;
- 2) формування в молоді установки на розвиток особистості;
- 3) моделювання виховних ситуацій з метою формування поведінкового компоненту виховної роботи з молоддю в недільній школі.

Вибір педагогічної умови *«створення такого виховного середовища недільної школи, що сприяє позитивній мотивації до формування духовних цінностей»* зумовлений тим, що виховне середовище недільної школи та

безпосереднє церковне життя є таким самим значним, а можливо, й більш важливим чинником впливу на формування духовних цінностей молоді, ніж спеціально проведені виховні заходи. Створене виховне середовище пристосоване для вирішення завдань формування духовних цінностей, безпосереднього й опосередкованого впливу на молоду людину. Воно надає можливості кожній особистості бути суб'єктом середовища, брати участь у його створенні та розвитку. Організація виховного середовища є індивідуальною для кожного окремого закладу (недільної школи) й залежить як від педагогів, які є активними учасниками цього процесу, так і від концепції роботи закладу. Формування духовних цінностей молоді засобами релігії в недільних школах здійснюється за умови цілісного, взаємопов'язаного комплексу компонентів моделі формування духовних цінностей, що взаємодіють між собою. Для формування норм, правил та способів поведінки цей процес має бути систематизованим, поетапним, безперервним. Одним із найважливіших носіїв виховного впливу, основним ретранслятором соціального досвіду, формування та відтворення традицій, модельною фігурою у вихованні є педагог недільної школи, поряд зі священником, який подає приклад духовно-моральної поведінки.

Виховне середовище недільної школи є компонентом виховної системи. Науковці окреслюють декілька варіантів визначення поняття виховного середовища. Зокрема, Л. Новіконя вважає, що таке середовище є педагогічно цілеспрямованим та організованим, воно оточує особистість і постійно впливає на неї. Ю. Мануйлов бачить виховне середовище як частину навколишнього середовища, у якому існує педагогічно сформований спосіб життя. Однак, означений підхід недостатньо враховує суб'єктивну роль дитини. У свою чергу, Д. Григор'єв стверджує, що це динамічна мережа взаємопов'язаних педагогічних подій, що створюються соціальними суб'єктами різного рівня (колективними та індивідуальними), які є умовою особистісного розвитку (Максимович).

Незаперечним є факт, що виховне середовище будь-якого закладу освіти, зокрема й недільної школи, залежить від особистісної орієнтації й ціннісних установок кожного педагога. Науковці з огляду на внутрішню мотивацію та спрямованість виокремлюють такі види особистісної орієнтації педагога: бюрократичну, зосереджену насамперед на адміністрації закладу освіти; конформістську – на колегах; авторитетну – на батьках; егоцентричну – на особистих інтересах і переживаннях; методичну – на засобах навчання й виховання; гуманістичну – на інтересах особистості вихованця (Дичківська, 2004, с. 287).

Усвідомлення фактора мотивації, включення його в діяльність і усвідомлення того, що саме йому потрібні набуті якості та знання, будуть затребувані їм у практичній діяльності. Якщо ж очікування не здійснюються, перешкоди до досягнення мети породжують відчуття марності зусиль. Чим більшою для людини є важливість (цінність) недосягнутої мети, тим більшим є відчуття марності. Наступного разу, можливо, буде трохи знижений і рівень мети і, якщо мета не здійсниться кілька разів, знизиться оцінка реальності її досягнення й мотивація зменшиться. Відчуття марності знижує мотивацію, а низька мотивація зменшує особистий внесок, ускладнює досягнення мети й викликає ще більше відчуття марності. Від відчуття марності може позбавити постановка реальних цілей, наближення очікувань до реальності й винагорода від досягнення мети тим способом, який цінує сама особистість.

Як було зазначено вище, важлива роль у виховному процесі належить педагогові, його особистому прикладу, його поглядам та практичним діям, що мають бути взірцем для наслідування. У працях вітчизняних педагогів О. Барвінської, Г. Врецьона, І. Ющишина акцентується, що педагог має бути для молоді взірцем, який володіє необхідними професійними знаннями та лідерськими якостями. Формування духовних цінностей молоді може здійснюватися лише педагогом, який набув своїх життєвих принципів та позицій в аналогічних умовах. Крім того, педагог має бути морально чистою та чесною людиною. Він має бути авторитетом для молоді, тоді його

формувальний та виховний вплив на вихованців будь-якого віку буде забезпечений. Однак, авторитет педагога повинен бути не тільки професійним: цінність вихователя як професіонала має поєднуватися з його високим духовно-моральним рівнем як людини з особистими позитивними рисами, що підкріплені всіма його вчинками. Педагог – носій моральних вимог до вихованців. Він ухвалює або критикує ті чи інші вчинки. Його судження мають позитивне значення лише за умови, коли духовно-моральні принципи в самому педагогові є непохитними.

Педагог із високим рівнем особистісного розвитку та професійної підготовки здатний сформувати високий рівень духовних цінностей у своїх вихованців. Від гідної підготовки педагога до кожного окремого заходу, застосування різноманітних форм і методів, урахування вікових та психологічних особливостей і потреб молоді, використання засобів релігії залежить якість процесу формування духовних цінностей.

Особливе місце у формуванні духовних цінностей молоді в недільній школі посідає педагогічне спілкування, спрямоване на безпосередню взаємодію педагога та вихованця. Педагогічне спілкування створює оптимальні соціально-психологічні умови для спільної діяльності. Безперечно, в основі спілкування має бути покладено активне, позитивне ставлення педагога до вихованців, що характеризується вимогливістю й зацікавленістю взаємовідносин. Педагогічне спілкування є провідною діяльністю, що організується та керується педагогом, а також засобом вирішення завдань виховання. Педагогічна діяльність забезпечує суттєвий вплив на духовний та моральний розвиток особистості, зокрема на їх цінності, що змінюються завдяки спілкуванню.

Друга педагогічна умова – *формування установки на розвиток особистості молодої людини*. У сучасному науково-педагогічному дискурсі установка розглядається і як внутрішня готовність особистості до конкретної діяльності, і як діяльність педагога із формування цієї готовності. Наявність переконань, ідеалів, потреб ще не свідчить про наявність установки на

конкретну діяльність. Установка формується у процесі взаємодії всіх компонентів спрямованості.

Установчий рівень являє собою початкову стадію, у межах якої відбувається орієнтація в цінностях, визначення перспектив (найближчих та відтермінованих у часі), алгоритму дій. У науці виділяють пізнавальну, соціальну, трудову та професійну установки. Вони виконують низку важливих функцій у формуванні в молодій людини духовних цінностей і потреби в саморозвиткові, у тому числі: прогностичну (цілепокладання); орієнтаційну; функцію рушійної сили; саморегулювальну; оцінювальну (контрольну). Процес формування духовних цінностей є індивідуальним та передбачає використання різноманітних форм, методів та засобів із урахуванням особливостей досліджуваної категорії.

Метою реалізації названої умови є формування особистості, здатної до саморозвитку на основі сформованих духовних цінностей. Для досягнення цієї мети потрібно відмовитися від такої організації виховної роботи, за якої формування цінностей зводиться до процесу репродуктивного засвоєння знань (їх привласнення та споживання). Означений процес має являти собою таку діяльність, у ході якої молода людина не тільки здобуває знання про норми, правила та цінності, а й формує спосіб дії на основі здобутих знань. У даному контексті йдеться про вироблення суб'єктного досвіду діяльності.

Наступна педагогічна умова – *моделювання виховних ситуацій з метою формування поведінкового компоненту виховної роботи з молоддю в недільній школі.*

В організації виховної роботи з молоддю в недільній школі важливими є знання з моделювання процесу виховання. Модель виховання являє собою теоретичну конструкцію, що унаочнює розуміння її автором феномена виховання, а також практичне втілення цієї моделі на практиці (Бойченко, 2012).

Грунтуючись на психологічній структурі діяльності (мета – мотив – спосіб – результат), моделювання виховної системи недільної школи можна

унаочнити таким чином:

- мета моделювання виховної системи недільної школи полягає, як правило, в розв'язанні існуючої актуальної проблеми, що реалізується в низці завдань, спрямованих на визначення шляхів її розв'язання, розробку й упровадження у процес виховання;
- мотиви моделювання виховної системи недільної школи можуть бути як внутрішніми, так і зовнішніми. Наприклад, мотивами можуть виступати: спрямованість створення сприятливого виховного середовища; бажання відповідати потребам та запитам вихованців; прагнення педагогів до професійного зростання та проявів педагогічної творчості тощо;
- спосіб – це форми, методи означеного виду діяльності. Моделювання виховної системи недільної школи здійснюється за допомогою технічних засобів, теоретико-методичних розробок із проблем моделювання, творчого потенціалу суб'єктів моделювання. До методів моделювання відносимо формальні: статистичні, аналітичні, структурні, що уможливають розроблення моделі з урахуванням окремих компонентів, характеру їх взаємодії, якісних характеристик; та методи діалектичного пізнання: сходження від абстрактного до конкретного, індукція, дедукція, мислительний експеримент тощо;
- результатом моделювання виховної системи можна вважати ефект, до якого призведе впровадження виховної моделі у виховний процес (наслідки можуть бути як позитивні, так і негативні). Результат співвідноситься з метою, відбувається рефлексія (Бойченко, 2012).

У процесі вибору конструкції моделі доцільним бачиться врахування таких принципів:

- чіткість мети й кінцевого результату моделювання, а також конкретність завдань. У цьому контексті вважаємо за доцільно навести золоте правило: якщо проблема є незрозумілою, то краще й не братися за її моделювання;

- виділення основних факторів, параметрів, характеристик об'єкта, що моделюється. Опис означеного об'єкта має бути достовірним, повним, завершеним. З цією метою слід забезпечити збір та аналіз необхідної інформації про об'єкт. У результаті будується дуже спрощена модель без зайвих ускладнень. Цей принцип можна назвати принципом «прямої й вузької доріжки», обмеженої як від надмірної кількості параметрів об'єкта, так і від спрощеності, що можуть привести до непридатності моделі;
- принцип альтернативності моделювання передбачає, що саму модель можна побудувати різними способами, а також той факт, що модель охоплює необхідність вибору з декількох можливих варіантів найбільш доцільний розв'язок проблеми;
- принцип економічності моделювання передбачає, що на конструювання чи вибір моделі слід витратити мінімальні матеріальні, людські та часові ресурси. Крім того, модель стає засобом контролю за діяльністю;
- принцип масовості демонструє, що одна й та сама модель може бути використана щодо різних об'єктів, що скорочує час і витрати на моделювання, своєчасно розв'язуються проблеми.

На основі теорії традиційного моделювання (Дахин, 2005) педагогічних об'єктів, можемо виокремити низку етапів, яких треба дотримуватися у процесі розроблення моделі виховної системи недільної школи (рис. 2.2).

Рис. 2.2. Етапи розроблення моделі виховної системи недільної школи

Отже, для створення моделі необхідно виконати послідовно певну сукупність операцій, дій, з дотриманням певного алгоритму й основних принципів. Така побудова комплексу взаємопов'язаних і розташованих у певному порядку операцій, що спрямовуються на досягнення чітко визначеної мети, називається технологією моделювання.

У цьому контексті заслуговує на увагу алгоритм моделювання педагогічної діяльності, запропонований вітчизняними дослідниками (Столяренко та Столяренко, 2015).

На підготовчому етапі здійснюється: визначення об'єкта моделювання; формулювання проблеми (окреслення мети); постановка завдань або вибір

завдань із існуючого переліку; збір інформації щодо функціонування та розвитку об'єкта.

Етап конструювання або вибору моделі передбачає реалізацію таких послідовних кроків: вибір засобів моделювання: виду моделі, мови моделювання; визначення складу, елементів, структури, параметрів, показників, що відображають властивості й характеристики об'єкта; власне конструювання моделі або вибір моделі з наявного каталогу; перевірка моделі щодо їх відповідності критеріям: послідовності, повноти, завершеності, точності, однозначності, економічності, результативності.

Етап дослідження моделі вимагає такі дії: визначення можливих результатів, що дають сконструйовані чи вибрані з каталогу моделі; вибір оптимальної моделі для розв'язання визначеної проблеми; перенесення знань із моделі, створення на її основі цільової програми розвитку виховного процесу; використання моделі для оцінки якості розв'язання визначеної проблеми чи завдання.

Педагог має усвідомлювати, що об'єктом моделювання в педагогічній діяльності, зокрема у процесі виховання, може бути розв'язання ситуацій. За допомогою термінологічного аналізу нами з'ясовано, що ситуація взагалі, незалежно від того, де вона виникає, є «сукупністю умов та обставин, що створюють певне становище, викликають ті чи інші взаємини людей» (*Великий тлумачний словник...*, с. 1127). Ситуація також являє собою «поєднання зовнішніх і внутрішніх щодо суб'єкта умов, які спонукають його до будь-яких дій» (Белкин, 1991, с. 183).

У контексті даної магістерської роботи інтерес викликають дослідження феномену «виховна ситуація». Зокрема, В. Караковський (Караковський, 1996) у своїх наукових розвідках звертається до поняття «виховної ситуації» й обґрунтовує його як сукупність обставин, що дає можливість простежити відносини, що склалися між вихованцями, а також осмислено, цілеспрямовано впливати на процес становлення, розвитку та коригування цих відносин. Виховні ситуації повинні створювати можливості

для саморозвитку й самореалізації особистості, сприйматися нею як значимі, давати їй свободу вибору і дій.

На думку З. Соловйової, будь-яка ситуація (спонтанна чи спеціально створена) може бути виховною, оскільки вона виникає в об'єктивному процесі виховання, що здійснюється суспільством через різні ланки його виховної системи й інші соціальні інститути. Включення вихованця в перебіг ситуації спонукає його діяти та виявляти рівень сформованості певних якостей (Соловйова, 1998, с. 17-19), у нашому випадку – духовних цінностей.

Поліконцептуальність у тлумаченні означених понять доповнюється думкою О. Вишневського, який використовує термін «виховна ситуація» в контексті формування поглядів, переконань і навичок особистості, а потім застосовує термін «ситуація виховання» як «акт «зустрічі людини з предметом». До компонентів такої ситуації дослідник відносить: вихованця як суб'єкта означеного процесу; предмет, із яким взаємодіє вихованець, як об'єкт; ставлення суб'єкта до об'єкта, що є наслідком вирішення головного завдання виховання. Учений справедливо наголошує, що лише за умови багаторазового повторення аналогічних ситуацій у контексті загальної діяльності учня, формується «виховний продукт» (Вишневський, 2008, с. 82-83).

Незаперечним є факт, що ситуація передбачає формування ставлення суб'єкта до того чи іншого феномену навколишньої дійсності, для нього ситуація уявляється як завдання, визначене іншою людиною. У виховній ситуації реалізується керування як особлива діяльність, суб'єктом якої є вихователь, а об'єктом – вихованець. З іншого боку, вихованець є також і суб'єктом, оскільки він здійснює самовиховання. У результаті розв'язання молодою людиною виховної ситуації відбувається її моральний розвиток, що полягає у виробленні потреби і здатності до моральної поведінки на основі духовних цінностей. Виховну ситуацію становить єдність її зовнішньої й внутрішньої сторін. Взаємодія вихователя й вихованця, у результаті якої останній розв'язує виховну ситуацію, відбувається у формі особистісного

діалогічного спілкування, яке має мету – сформувати в молоді духовні цінності. Для цього необхідно демонструвати моральну норму не як абстрактне поняття, а як форму конкретної події, вчинку чи їх наочних моделей тощо (Бех, 2006 с. 23).

З огляду на зазначене вище доцільним бачиться звернення до вимог, що висуваються освітніми теоретиками та педагогами-практиками до виховних ситуацій, а саме:

- гуманістичний характер виховних ситуацій має бути забезпечений не прямим зверненням до вихованців, а цілеспрямовано організованими обставинами, які й створюють ситуацію;
- непрямий вплив на особистість доречно реалізувати прийомом «невимушеної примусовості», коли вихованцям надається «моральний зразок», приклад правильної поведінки, і створюються умови, які спонукають їх до аналогічної поведінки;
- зміст виховної ситуації не повинен бути надуманим, формальним, а прямо відповідати вимогам життя, відображати його в єдності суперечностей та складнощів;
- вихователь спеціально моделює лише умови для виникнення ситуації, а сама ситуація повинна бути природною; важливу роль для успішного використання методу відіграє несподіванка, оскільки вихованець, який очікує певну реакцію педагога, заздалегідь готує себе до супротиву; і, навпаки, якщо дії педагога є для нього несподіванкою, то в більшості випадків вихованець приймає його позицію;
- частка оптимістично орієнтованих виховних ситуацій має бути більшою, в основі їх створення повинен лежати принцип опори на позитивне, дії педагога повинні сприйматися як гуманні, а не прояви слабкості, невпевненості;
- в окремих випадках виправдовує себе невтручання вихователя в розвиток ситуації, що дасть можливість випробувати систему виховних

відносин, забезпечити природність поведінки особистості, дати їй право вибору (Подласий, 2004).

У цьому контексті слід навести функції, на реалізацію яких спрямовані виховні ситуації, що взаємопов'язані з іншими методами виховання. Адже незаперечним є факт, що ефективне використання виховних ситуацій, як і будь-якого іншого методу виховання, залежить від його взаємозв'язків у системі методів виховання (див. рис. 2.3).

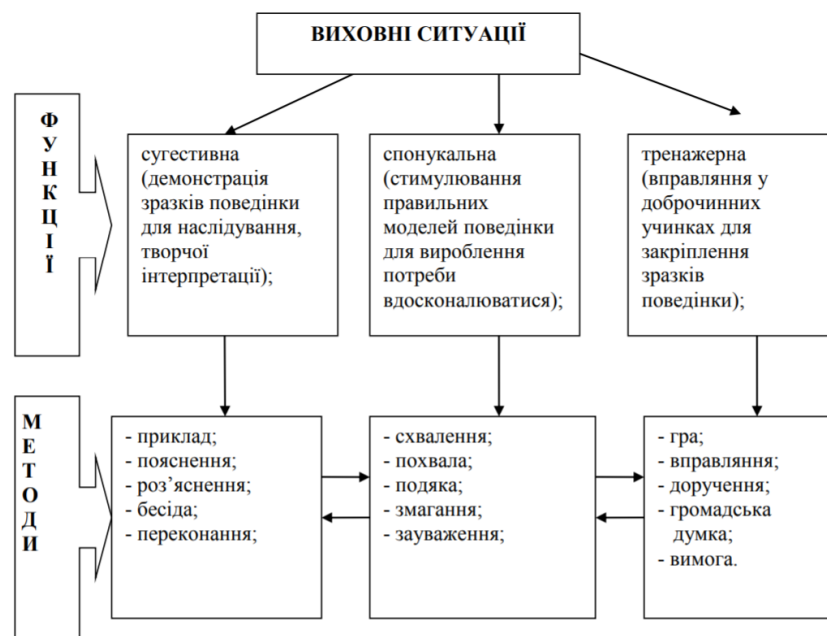

Рис. 2.3. Зв'язки виховних ситуацій у системі методів виховання (Демченко, 2014).

Отже, можемо констатувати, що формування духовних цінностей молоді в недільній школі буде відбуватися ефективно, якщо означений процес буде відбуватися на основі поетапного впровадження педагогічних умови. Оптимізація педагогічних умов формування духовних цінностей молоді засобами релігії в недільній школі передбачає врахування вимог щодо розробки змісту, форм та відповідних засобів.

2.3. Критерії та показники сформованості духовних цінностей

З метою перевірки ефективності процесу формування духовних цінностей молоді засобами релігії доцільним бачиться визначення критеріїв, показників та рівнів їх сформованості.

Слід зазначити, що в науковій літературі існують загальні вимоги до виокремлення критеріїв і показників сформованості певних характеристик, які, на думку С. Спасибенка (Спасибенко, 2001), мають відбивати ключові закономірності процесу формування особистості. Критерії та якісні показники допомагають визначити зв'язки між усіма складниками досліджуваного явища. На наше переконання, загальним показником сформованості духовних цінностей молоді є спосіб поведінки особистості.

У науково-педагогічному дискурсі критерій потрактовано як ознаку, покладену в основу оцінювання, мірило: «критерій – засіб для судження, ознака, на основі якої робиться оцінка, визначення або класифікація чогонебудь», «мірило судження та оцінки», «основна ознака, за якою одне рішення обирається із багатьох можливих» (Зверєва та ін., 1995, с. 8). У той же час критерій розглядається як певна найбільш узагальнена властивість, за якою міркують певне явище, що поб'єднує в собі низку простих показників. Відповідно, окреслені показники можуть бути обґрунтовані через низку характеристик, прикмет, за якими можна безпосередньо спостерігати та які підлягають вимірюванню. М. Монахов дефініціює критерій як ідеальний зразок, еталон, що відтворює вищий, найдосконаліший рівень сформованості певного утворення, порівняно з яким можна встановити ступінь відповідності й наближення його реального рівня до норми, ідеалу (Монахов, 1981, с. 68). Виділення чітких критеріїв є однією з вимог у методології педагогічних досліджень.

На думку І. Беґа, критерієм вихованості особистості можуть виступати ступінь її сходження й повнота оволодіння загальнолюдськими та національними, гуманістичними, морально-духовними цінностями, що

становлять основу відповідних вчинків, а також рівень та ієрархія якостей особистості, набутих нею у процесі виховання (Бех, 2003, с. 7).

Особливо важливим у контексті нашої роботи є те, науковці виділяють критерії моральної вихованості, зокрема: ставлення до людей, до себе; рівень розвитку соціально значущих якостей особистості; співвідношення мотивів поведінки, характеру вчинків особистості з нормами та правилами моралі (*Критерії та показники вихованості*, 2007, с. 111-112).

Рівень моральної вихованості особистості виявляється не стільки в знаннях правил поведінки, моральних норм та принципів, скільки їх фактичним дотриманням із власної ініціативи, що зумовлено сформованістю стійких моральних потреб і відповідних мотивів. Тому внутрішня зумовленість поведінки, сформованість соціально цінних мотивів дій і вчинків, і передусім моральної вмотивованості активності, є одним із найнеобхідніших критеріїв вихованості.

Провідним критерієм сформованості духовних цінностей молоді є ідеальний рівень, що репрезентується відповідністю вимогам до їх розвитку у межах даної вікової групи. Виявляється означений рівень у конкретних соціально значущих взаєминах молоді та відповідних якостях.

Далі коротко схарактеризуємо основні духовні цінності:

- *відповідальність* як здатність дотримуватися загальноприйнятих соціальних норм, цінностей, уміння адекватно оцінювати себе, виконувати обов'язки;
- *толерантність* як терпиме ставлення, повага, сприйняття й розуміння молодою людиною інших людей незалежно від національної приналежності й матеріального статусу, поглядів, характеру, темпераменту, звичок, стану та почуттів.
- *милосердя* як здатність розрізняти позитивні й негативні вчинки, виокремлювати ситуації й суб'єктів, які потребують милосердя, наявність переконань щодо необхідності виявлення милосердя;
- *гідність* як усвідомлення власної соціальної значущості;

- самодостатність як провідний чинник саморозкриття особистості, що репрезентується в розширенні власного досвіду й усвідомленні відповідальності перед Богом і людьми.

Наголосимо, що у визначенні рівнів сформованості духовних цінностей молоді ми враховували розвиток усіх структурних компонентів, стійке виявлення їх внутрішнього мотиваційного спонукання, усвідомлення значущості діяльності та наявність достатніх знань і вмінь для її виконання.

У визначенні рівнів ми керувалися традиційною шкалою, відповідно до якої рівні сформованості можна оцінити як високий, достатній, початковий і здійснити триступеневий аналіз компонентів (когнітивного, емоційно-ціннісного, діяльнісного), оскільки вони цілісно відображають сутність досліджуваного феномена.

Високий рівень сформованості духовних цінностей відзначається тоді, коли молода людина має глибокі міцні знання щодо норм, правил, моделей поведінки й усвідомлює необхідність їх дотримання, виявляючи при цьому стійку активність у розширенні та поглибленні знань. Молоді властиве емоційно-позитивне ставлення до інших людей, навколишньої дійсності. Молода людина усвідомлює цінність кожної людини як творіння Божого, відчуває інтерес до неї й повагу до її людської гідності.

Доброзичлива, чуйна, уважна, принципова й толерантна у спілкуванні з оточуючими, молода людина будує його на основі поваги, розуміння й допомоги, поважає старших і проявляє готовність допомагати тим, хто цього потребує, є відкритою для діалогу й співпраці. Така людина відзначається самокритичністю, вимогливістю до себе та інших, вона має адекватну самооцінку. Їй властива розвинута рефлексія, емпатія.

Достатній рівень сформованості духовних цінностей характеризується глибокими уявленнями молоді про норми, цінності, моделі поведінки й усвідомленням необхідності їх дотримання в повсякденному житті. Для молоді з достатнім рівнем сформованості характерними є прояви соціально цінної мотивації у взаємодії з оточуючими, хоча іноді їх поведінка

умотивована бажанням отримати гарне ставлення до себе, прагненням уникнути неприємної ситуації, іноді – відсутністю активності в означеному напрямі. Також молодь із достатнім рівнем може бути непослідовною у власних словах та учинках.

Достатній рівень відображає сформованість духовних цінностей у стосунках, доброзичливе, чуйне й толерантне ставлення до інших, ввічливість, повагу, тактовність. Молодь має адекватну самооцінку, досить розвинену здатність до саморегуляції. Їх духовність проявляється в бажанні ділитися своїми думками та враженнями з оточуючими людьми.

Початковий рівень сформованості духовних цінностей характеризується фрагментарними знаннями про норми та правила поведінки, моральні якості особистості. Ці знання рідко проявляються в поведінці досліджуваної категорії. Може спостерігатися відсутність активності в поведінці та розширенні знань.

Молодь не завжди усвідомлює важливість дотримання моральних норм у взаємостосунках із оточуючими, не здатна оцінити власну поведінку й учинки інших. Моральні норми в таких молодих людях не мотивовані внутрішніми потребами. Така молодь нерідко стає об'єктом впливу інших. Молода людина не усвідомлює цінності іншої людини, виявляє байдужість і відсутність поваги до людської гідності, не проявляє доброзичливості, товариськості, ввічливості, чуйності, тактовності, відповідальності, толерантності.

Отже, визначення компонентів, показників та рівнів дозволило реалізувати оцінно-результативний компонент моделі формування духовних цінностей молоді засобами релігії.

Висновки до розділу 2

Застосування методу моделювання уможливило розроблення й наукове обґрунтування моделі формування духовних цінностей молоді засобами релігії.

У результаті застосування методів аналізу, систематизації й узагальнення було виділено загальні та специфічні принципи формування духовних цінностей молоді засобами релігії.

Здійснений аналіз науково-педагогічної літератури, узагальнення практичного досвіду викладання в недільній школі дали можливість визначити в межах змістового компонента такі напрями, як: релігійна діяльність, благодійна діяльність, соціальна діяльність, естетична діяльність, рекреаційна діяльність, трудова діяльність, фізкультурна діяльність.

Процесуальний компонент моделі формування духовних цінностей молоді засобами релігії передбачає реалізацію інтеракції «педагог – вихованець». Охарактеризовано етапи виховної роботи з молоддю в недільній школі щодо формування духовних цінностей засобами релігії: етап мотивації – усвідомлення педагогом необхідності формування мотивації, що є одним із найважливіших компонентів процесу формування духовних цінностей; етап цілепокладання – виділення головних проблем у контексті виховної роботи з молоддю в недільній школі; технологічний етап – визначення педагогом форм, методів та засобів виховної роботи з молоддю в недільних школах з метою формування духовних цінностей.

На основі узагальнення наукових підходів визначено педагогічні умови формування духовних цінностей молоді засобами релігії:

- 1) створення такого виховного середовища недільної школи, що сприяє позитивній мотивації до формування духовних цінностей;
- 2) формування в молоді установки на розвиток особистості;
- 3) моделювання виховних ситуацій з метою формування поведінкового компоненту виховної роботи з молоддю в недільній школі.

Виоремлено критерії (когнітивний, емоційно-ціннісний та діяльнісний), показники та рівні (високий, достатній, початковий) сформованості духовних цінностей молоді.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів дослідження, що полягало у з'ясуванні теоретичних засад та розробленні й науковому обґрунтуванні моделі формування духовних цінностей молоді засобами релігії, дозволило дійти таких висновків.

1. Схарактеризовано сутність духовності як психолого-педагогічного феномену. З'ясовано, що в сучасних умовах не існує універсального, всеохоплюючого визначення понять «духовність» та духовні цінності. Найчастіше духовність трактується як:

- найвища якість, цінність, найвище досягнення самої людини, оскільки найвища мета – не економічна, не соціальна, а духовна (М. Бердяєв);
- своєрідний інтелектуально-чуттєвий, емоційний стан особистості, що виявляється в позитивній поведінці й діяльності людини та характеризує цілісність її як особистості (А. Богуш);
- найвищий щабель абсолютних цінностей, шлях людини до Бога, її зорієнтованість на дотримання в житті Божих заповідей (О. Вишневський);
- вихід за межі егоїстичних інтересів, особистої користі й зосередженість на моральній культурі людства (І. Бех);
- специфічно людська риса, що виявляється в багатстві духовного світу особистості, її ерудиції, розвинених інтелектуальних і емоційних запитах, моральності (Е. Помиткін).

У межах магістерської роботи духовні цінності характеризуємо як інтегральне особистісне утворення, що виявляється в сукупності норм, цінностей, способів поведінки, прийнятих у соціумі, умінь і навичок відповідальності, толерантності, милосердя, гідності, що забезпечують самодостатність особистості, її адаптацію й самореалізацію.

2. Окреслено психолого-педагогічні особливості молоді як суб'єкту виховного процесу:

- оптимальний період розвитку психофізіологічних функцій;
- досягнення соціальної зрілості, суб'єктивним досягненням якої є почуття дорослості; атрибутами зрілості виступає наявність таких сформованих якостей, як: 1) здатність самостійно мислити; 2) готовність взяти на себе відповідальність за власні вчинки; 3) уміння стримувати гнів; 4) бажання працювати тощо.
- завершення особистісного самовизначення – формується й усвідомлюється потреба в сенсі життя, у тому, щоб усвідомлювати власне життя не як серію випадкових, розрізнених подій, а як цілісний процес, що має певний напрям, спадкоємність і сенс;
- активізація самореалізації.

3. Розроблено й науково обґрунтовано модель формування духовних цінностей молоді засобами релігії.

Означена модель має цільовий, концептуальний, змістовий, процесуальний та оцінно-результативний компоненти.

Цільовий компонент передбачає визначення мети, що полягає у формуванні духовних цінностей молоді засобами релігії на основі виховання в молоді інтелектуально-моральних інтересів і запитів, ціннісних поглядів, орієнтацій та переконань; формування моральної спрямованості її психічної діяльності, моральності потягів, інтересів, поглядів, думок та переконань. Сформульована мета конкретизується в низці завдань, що відображають основні напрями виховної роботи.

Концептуальний компонент містить вихідні положення щодо формування духовних цінностей молоді засобами релігії, а саме: методологічні підходи, загальні та специфічні принципи.

Змістовий компонент моделі формування духовних цінностей молоді засобами релігії розкриває змістове наповнення означеного процесу і включає такі напрями, як: релігійна діяльність, благодійна діяльність,

соціальна діяльність, естетична діяльність, рекреаційна діяльність, трудова діяльність, фізкультурна діяльність.

Процесуальний компонент моделі формування духовних цінностей молоді засобами релігії передбачає реалізацію інтеракції «педагог – вихованець». Охарактеризовано етапи виховної роботи в недільній школі щодо формування духовних цінностей молоді засобами релігії: етап мотивації – усвідомлення педагогом необхідності формування мотивації, що є одним із найважливіших компонентів процесу формування духовних цінностей; етап цілепокладання – виділення головних проблем у контексті виховної роботи з молоддю в недільній школі; технологічний етап – визначення педагогом форм, методів та засобів виховної роботи з молоддю в недільних школах з метою формування духовних цінностей.

Оцінно-результативний компонент дозволяє визначити критерії й показники та встановити результати процесу формування духовних цінностей молоді засобами релігії.

4. Визначено педагогічні умови формування духовних цінностей молоді засобами релігії, критерії та показники сформованості духовних цінностей.

Узагальнення наукових підходів дозволило визначити педагогічні умови формування духовних цінностей молоді засобами релігії, а саме: створення такого виховного середовища недільної школи, що сприяє позитивній мотивації до формування духовних цінностей; формування в молоді установки на розвиток особистості; моделювання виховних ситуацій з метою формування поведінкового компоненту виховної роботи з молоддю в недільній школі.

Виоремлено критерії (когнітивний, емоційно-ціннісний та діяльнісний), показники та рівні (високий, достатній, початковий) сформованості духовних цінностей молоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ананьев, Б. Г. (1977). *О проблемах современного человекознания*. Москва: Наука.
2. Белкин, А. С. (1991). *Ситуация успеха. Как ее создать: [кн. для учителя]*. М.: Просвещение.
3. Бердяев, Н. А. (1994). *Философия свободного духа*. М.: Республика.
4. Бех, І. Д. (2006). *Виховання особистості: Сходження до духовності*. К.: Либідь.
5. Бех, І. Д. (2003). *Виховання особистості (Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади)*. Київ: Либідь.
6. Богуш, А. М. (2000). Дефініції «духовність» і «моральність» в аспекті національного виховання в Україні. *Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах: збірник наукових праць, Кн.1*, (сс. 18-23).
7. Бойченко, М. А. (2012). *Моделі і технології виховання в зарубіжних країнах*. Суми: Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка.
8. Васецкая, Е. Н. *Становление самосознания и самоопределение в юности: основные задачи и проблемы*. Режим доступа: www.utopiya.spb.ru.
9. Васянович, Г. П., Онищенко, В. Д. (2007). *Ноологія особистості*. Львів “Сполом”.
10. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* (2001). Київ.
11. Вишневський, О. (2008). *Теоретичні основи сучасної української педагогіки*. К.: Знання.
12. Вітвицька, С. С. (2015). Аксіологічний підхід до виховання особистості майбутнього вчителя. *Креативна педагогіка. Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки, Вип. 10*, 63-67.
13. Возняк, С. М. (1999). *Духовні цінності українського народу*. Івано-Франківськ: Плай.

14. Гончаренко, С. У., Мальований, Ю. І. (2001). Гуманізація і гуманітаризація освіти. *Шлях освіти*, 3, 2-8.
15. Гончаренко, С. У. (1997). *Український педагогічний словник*. Київ.
16. Дахин, А. Н. (2005). *Педагогическое моделирование*. Новосибирск.
17. Демченко, О. П. (2014). *Виховні ситуації в особистісно зорієнтованому просторі початкової школи*. К.: Видавничий Дім «Слово».
18. Дичківська, І. М. (2004). *Інноваційні педагогічні технології*. Київ.
19. Добровольська, О. (2015). Формування духовної компетентності учнів на основі християнських моральних цінностей. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи*, 1, 104-110.
20. Додонов, Б. И. (1995). Общечеловеческие и национальные духовные ценности в трактовке отечественных философов. В З. И. Равкина (Ред.), *Ценностные ориентации в сфере педагогического образования: история и современность*, (с. 84-88). Москва: Издательство МГУ.
21. Дорошенко, А. Б. (1997). Шляхи формування духовної культури особистості в умовах відродження національної освіти. *Філософія освіти в сучасній Україні*, (сс. 277-279). К.: ІЗМН.
22. Єгорова, І. В. (2006). *Методика виховної роботи*. ІваноФранківськ.
23. Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (1993). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, № 16, ст. 167.
24. Зверєва, І. Д., Коваль Л. Г., Фролов П. Д. (1995). *Діагностика моральної вихованості школярів*. Київ: ІСДО.
25. Зеличенко, А. И. (1996). *Психология духовности*. М.: Трансперсональный Институт.
26. Зеньковский, В. В. (1993). *Проблемы воспитания в свете христианской антропологии*. Москва: Изд-во Свято-Владимирского Братства.
27. Зязюн, И. А., Лебедик, Н. П. (1991). Социальная зрелость и педагогическое мастерство учителя. *Сов. педагогика*, 6, 28-34.

- 28.Ильин, И. А. (1994). *Собрание сочинений: в 10 т., Т. 3*. Москва.
- 29.Кавалеров, А. А. (2002). *Цінність у соціокультурній трансформації*. Одеса: Астропринт.
- 30.Каган, М. С. (2007). *Философская теория ценностей*. Санкт-Петербург: ТОВ ТК «Петрополис».
- 31.Караковский, В. А. (1996). *Воспитание? Воспитание. Воспитание! Теория и практика школьных воспитательных систем*. М.: Новая школа.
- 32.Конаржевский, Ю. А. (1986). *Что нужно знать директору школы о системах и системном подходе*. Челябинск: ЧГПИ.
- 33.Кондратьева, М. А. (2003). Аксиологический подход к исследованию истории отечественной гимназии и ее современной проблеме. В З. И. Равкин (Ред.), *Методология и методика формирования ценностного, предметно-конкретного подхода к историко-педагогическим исследованиям*, (с. 112-156). Москва: ИТИП РАО.
- 34.Кон, И. С. (1998). *Краткий словарь по социологии*. Москва.
- 35.Критерії та показники вихованості (2007). У Л. М. Проколієнко, Д. Ф. Ніколенко (Ред.), *Педагогічна психологія*, (сс. 107-134). Київ: Вища школа.
- 36.Лапаник, Т. *Молодёжь, как социальная группа и особенности влияния на неё внешнего мира*. Режим доступа: www.lib.socio.msu.ru.
- 37.Лисовский, В. Т. (ред.) (1996). *Социология молодежи*. СПб.
- 38.Максимович, О. Виховне середовище школи як інтегрований чинник впливу на соціальне становище та розвиток учнівської молоді. *Науково-методичний вісник «Джерела»*, 143-151.
- 39.Мельничук, Т. Ф. (2016). Культурологічний підхід формування духовності студентської молоді засобами культурно-просвітницької діяльності. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, 6 (75), 136-147.

40. Мескон, М. Х. Альберт, М., Хедоури, Ф. (1999). *Основы менеджмента*. М.: Дело.
41. Мірошніченко, Д. В. (2014). Модель формування морально-духовних якостей у сучасної університетської молоді. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, 4 (63), 119-128.
42. Мовчан, В. С. (2008). *Етика. Книга для вчителя*.
43. Монахов, Н. И. (1981). *Изучение эффективности воспитания: теория и методика (опыт экспериментального исследования)*. Москва: Педагогика.
44. Мо-Цзы (1969). Этические воззрения. В *Антология мировой философии: В 4-х т., Т. 1, Ч. 1*. М.: Мысль.
45. Подласый, И. П. (2004). *Педагогика: 100 вопросов – 100 ответов*. М.: ВЛАДОС-пресс.
46. Позднякова, Ж. С. (2012). Формирование комплекса педагогических условий реализации системы управленческой культуры. *Педагогика: традиции и инновации: материалы II Междунар. науч. конф. (г. Челябинск, октябрь 2012 г.)*. Челябинск: Два комсомольца, (сс. 175-177).
47. Полтавська, Н. А. (2009). *Формування духовних цінностей старшокласників засобами мистецтва* (дис. ... канд. пед. наук). Луганськ.
48. Помиткін, Е. О. (2007). *Психологія духовного розвитку особистості*. К.: Наш час.
49. Рувинский, А. И. (1998). Духовный учитель и как им стать. *Педагогический вестник*, 6, 2-3.
50. Сидоренко, Л. (2011). Формування духовних цінностей як філософська, психолого-педагогічна проблема. *Молодь і ринок*, 2 (73), 121-126.
51. Сіданіч, І. Л. (2012). Духовність і моральність: феноменологічні аспекти в історії вітчизняної освіти. *Вісник післядипломної освіти*, 8, 116-128.

52. Соловьева, З. В. (1998). *Целенаправленно воспитывающие ситуации в работе классного руководителя с подростками* (дис. на соискание научной степени канд. пед. наук: специальность 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования»). Чебоксары.
53. Сорока, Г. І. (2006). *Організація виховної роботи: планування, аналіз, методичне забезпечення*. Х.: Основа.
54. Спасибенко, С. Г. (2001). Всесторонность и социально-историческая ограниченность способностей и потребностей человека. *Социально-гуманитарные знания*, 4, 111-128.
55. Столяренко, О., Столяренко, О. (2015). *Моделювання педагогічної діяльності у підготовці фахівця*. Вінниця.
56. Сухомлинська, О. В. (2002). Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей. *Шлях освіти*, 4, 13-19.
57. Тюріна, Т. Г. (2018). Духовність як віддзеркалення божественного в людині. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, 2 (83), 197-208.
58. Хоружа, Л., Киричок, В. (2013). Духовно-моральне виховання школярів в Україні: досвід та шляхи вдосконалення. *Рідна школа*, 4-5, 26-32.
59. Шаповаленко, И. В. (2005). *Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология)*. М.: Гардарики.
60. Шинкарук, В. І. (2002). *Філософський енциклопедичний словник*. Київ: Абрис.
61. Шолох, О. А. (2018). Формування морально-духовних цінностей майбутніх психологів у процесі фахової підготовки. *Вісник післядипломної освіти*, Вип. 6 (35), «Серія «Педагогічні науки», 217-230.
62. Яремчук, С. В. (2012). Проблема духовності в процесі професійної підготовки майбутніх педагогів. *Збірник наукових праць Інституту*

психології імені Г.С. Костюка Національної АПН України, Т. XIV, Ч. 1, (сс. 397-404).

63.Ярмусь, С. (2002). *Досвід віри українця: Вибрані твори*. К.: Світ знань.